Fortnightly per copy Rs. 4/- only

ओ३म्

3rd June 2018

आर्य   जीवन

ఆర్య జీవన్

संस्कृति संरक्षण व सामाजिक परिवर्तन का संकल्प

హిందీ-తెలుగు ద్విభాషా పక్ష పత్రిక

Date of Publication 2nd & 17th of every Month, Date of posting 3rd and 18th of every month

हरिद्वार चलो! हरिद्वार चलो!!

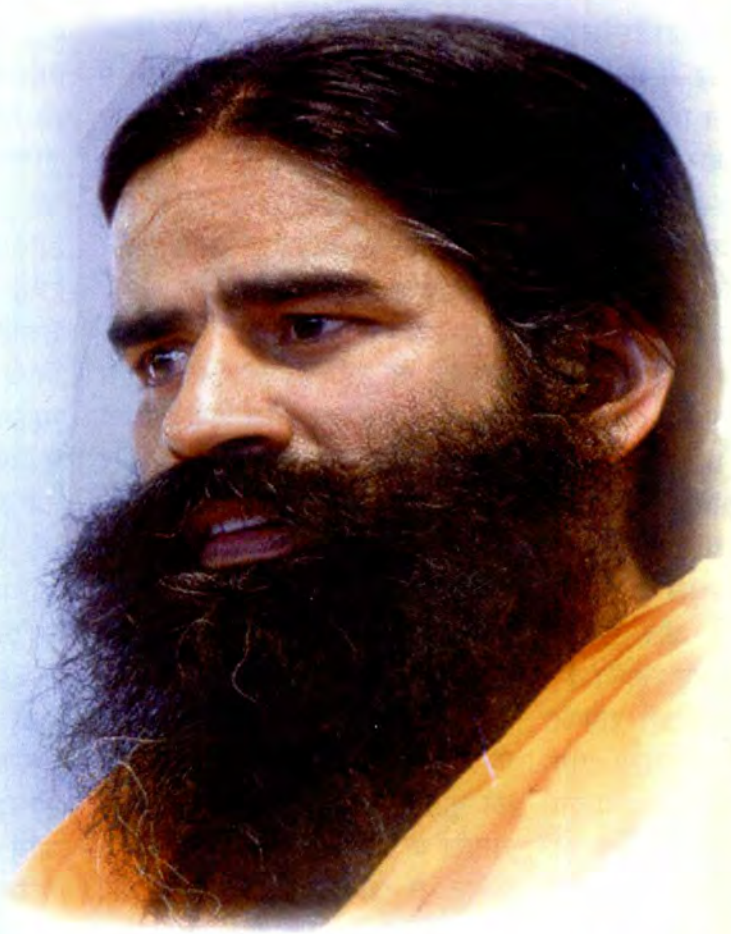

गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार में
6 जुलाई, 2018 के दिन सायं 4.00 बजे
योगगुरु स्वामी रामदेव जी
द्वारा
अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन का उद्घाटन

स्वामी आर्यवेश	स्वामी प्रणवानन्द सरस्वती	पं. माया प्रकाश त्यागी	स्वामी यतीश्वरानन्द	प्रो. विट्ठलराव आर्य
सभा प्रधान	अध्यक्ष गुरुकुल महासम्मेलन	कोषाध्यक्ष	स्वागताध्यक्ष गुरुकुल सम्मेलन	सभा मंत्री / संयोजक

सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा

'महर्षि दयानन्द भवन' 3/5 आसफ अली रोड, नई दिल्ली—110002

दूरभाष : 011—23274771, 23260985, 9013783101, 9849560691, 9354840454, 8218863689

सम्पादक - प्रो. विट्ठलराव आर्य

आर्ष शिक्षा प्रणाली को पुनर्स्थापित करने के लिए

गुरुकुल कांगड़ी, हरिद्वार के परिसर में आयोजित होने वाले

अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन में

हजारों की संख्या में पहुँचें

शुक्रवार, शनिवार एवं रविवार ६, ७, ८ जुलाई, २०१८

आर्य समाजों, आर्य उपप्रतिनिधि सभाओं, आर्य प्रतिनिधि सभाओं के पदाधिकारियों समस्त गुरुकुलों के संचालकों, आर्य समाज से सम्बद्ध समस्त संस्थाओं तथा शिक्षण संस्थाओं के प्रबन्धकों, आर्य नेताओं एवं भारतीय संस्कृति के पुनरूत्थान में सक्रिय भूमिका निभाने वाले समस्त महानुभावों से महासम्मेलन को सर्वात्मना सफल बनाने की अपील

आपको विदित है कि सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा के तत्वावधान में अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन, गुरुकुल कांगड़ी परिसर में 6, 7, 8 जुलाई, 2018 को दर्जन भर गुरुकुलों के संचालक स्वामी प्रणवानन्द सरस्वती जी की अध्यक्षता में आयोजित करने का निश्चय किया गया है। गुरुकुल महासम्मेलन का आयोजन आर्य समाज के इतिहास में पहली बार होने जा रहा है। आज प्राचीन परम्पराओं, ऋषि परम्पराओं को भावनात्मक रूप से उभारने तथा इसको प्रतिष्ठित करने की नितान्त आवश्यकता है। आर्ष शिक्षा प्रणाली के माध्यम से परिवार, समाज तथा देश में आमूल–चूल परिवर्तन किया जा सकता है और इसके परिणाम स्वरूप एक सुन्दर समाज की स्थापना के साथ–साथ परिवार, समाज तथा देश में आपसी भाईचारा, प्रेम और सौहार्द का वातावरण बनाया जा सकता है। अतः समस्त गुरुकुलों को एक जगह इकट्ठा करना और गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के महत्त्व को देश और दुनिया के सामने रखना, देश तथा समाज के लिए अत्यन्त हितकर होगा। आर्ष शिक्षा प्रणाली ने देश को दिग्गज विद्वान्, वैज्ञानिक, वैद्य तथा राजनीतिक नेता प्रदान किये हैं। जिन्होंने अपने–अपने क्षेत्र में अतुलनीय कार्य करके देश तथा समाज की महान सेवा की है। आज पुनः उसी शिक्षा पद्धति को वैकल्पिक शिक्षा के रूप में सारे देश में प्रतिष्ठापित करने के लिए यह ऐतिहासिक गुरुकुल महासम्मेलन आयोजित किया जा रहा है।

पश्चिम की आयातित संस्कृति और भौतिकवाद की अंधी दौड़ में मानव जाति अपने वास्तविक लक्ष्य से भटकती जा रही है। संक्रांति के इस दौर में शिक्षा का वास्तविक उद्देश्य क्या हो, इसका स्वरूप क्या हो और इसके लिए क्या आवश्यक है? इन्हीं प्रश्नों को हल करने के लिए यह ऐतिहासिक अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन आयोजित किया जा रहा है। विगत 100 से अधिक वर्षों में हमारे गुरुकुलों ने भारतीय संस्कृति के संरक्षण और पोषण में मूल केन्द्रों की भूमिका निभाई है। गुरुकुल आर्य समाज के प्राण हैं ऐसा कहना किसी प्रकार से अतिशंयोक्ति नहीं होगी। गुरुकुलों ने संस्कृत के अन्तर्राष्ट्रीय ख्याति प्राप्त विद्वानों को पैदा किया है। महर्षि दयानन्द सरस्वती जी के निर्देशानुसार उन्होंने आर्ष शिक्षा प्रणाली को न केवल स्थापित किया अपितु विश्व में संस्कृत व्याकरण और साहित्य में वेद, दर्शन और उपनिषद् के क्षेत्र मे आर्य विद्वानों का कोई सानी नहीं रह है। ऐसी अभूतपूर्व शिक्षा प्रणाली को चलाकर आर्य समाज ने अपने विद्वानो के माध्यम से जो कार्य किया है वह ऐतिहासिक धरोहर है। ऐसी धरोह को आज की इस आधुनिक दुनिया मे और अधिक प्रभावशाली बनाने के लिए तथा देश और समाज के लिए एक वैकल्पिक शिक्षा प्रणाली देने के लिए विश्व के समस्त गुरुकुलों का यह महासम्मेलन आयोजित किया जा रह है। आज आवश्यकता अपने गुरुकुल को आर्थिक स्थिति से मजबूत कर की है। इसके लिए हम सरकार स आर्थिक सहायता तथा विशेष पैकेज की भी माँग इस सम्मेलन में करेंगे

इस गुरुकुल महासम्मेलन म उपरोक्त विशेष विचारों को क्रियान्वि करने के अतिरिक्त विख्यात आ संन्यासियों, वैदिक विद्वानों, आचार्य आर्य नेताओं एवं राजनेताओं क गरिमामयी उपस्थिति तथा उनके विचा सम्प्रेषित किये जायेंगे। गुरुकुलों शिक्षा प्राप्त करने वाले ब्रह्मचारी तथ ब्रह्मचारिणियों के अभूतपूर्व शैक्षि विशेषताओं की प्रस्तुति विशेष कार्यक्र के रूप में आयोजित की जायेगी।

इस अवसर पर गुरुकुलों

HERESY AND DEMOCRACY

So long as the present tendency of reposing blind faith in leaders — especially those who flaunt political authority decked with religious frills — continues, our exercises in franchise cannot be 'free and fair'. Truth is fundamental to making free choices, as it is to freedom itself. Choices made misled by someone are neither free nor fair

The world has progressed through heresy, not piety. Piety, in most cases, involves no more than blind faith. Blind faith breeds intolerance and inhumanity. Literally, blind faith is faith that makes people blind. The profiteers of religion and politics find it irresistible to take advantage of it.

Consider this significant anomaly of our times. Modernity is characterized by its contumacy towards authority. All embodiments and foci of authority – especially religion and tradition – were questioned and marginalized in the western context. But blind faith in authority remains endemic among us.

The duty of the individual to seek and find his own spiritual path, and not follow the beaten tracks of time-worn religiosity, was deemed basic to spirituality universally. Lord Buddha insisted that his path was not mandatory for anyone. The individual has to find the path for himself. Jesus Christ, likewise, said: "Seek, and you shall find". To Him, seeking and finding the spiritual path, and not following the ways of the religious establishment by herd-instinct, was the dynamic core of a person's spiritual destiny. Maharshi Dayanand urged his followers to "doubt, debate and, if need be, to dissent". Swami Vivekananda went to the extent of maintaining that, in the event of the scriptural texts running counter to the basics of humanity, they ought to be critiqued and, if need be, discounted. Responsible skepticism had been a distinct and sacred strand in Indian spirituality.

That changed with the advent of gurudom. The foremost casualty of gurudom was the duty to think for oneself. The guru knew all. He was the authoritative, and, ultimate source of wisdom. The *shishya* had only to lap up whatever fell from the guru's mouth and not think for himself. Through gurudom blind faith suppressed the spirit of seeking in individuals. Modern education in India was erected on the hidden foundations of gurudom.

The one thing that we have never allowed to grow in academia is the culture of free thinking. In most schools, children are punished for applying their minds and deviating from prescribed answers. It is by a benign stroke of destiny that a rare student escapes its intellectually deadening effect and retains sparks of originality and innovation.

Ask: why is it that Indian students who go to universities overseas excel? Why do some of them prove geniuses? And why others, perhaps equally talented, embedded in our intellectually dull and dogmatic environment, stagnate and shrivel over time?

The collateral victim of our conditioning in blind faith in authority is democracy. If ever Indian democracy – still in its infancy – crashes into fascism, we would have to thank our readiness to surrender our reason and responsibility to some else's keeping for it.

So long as the present tendency of reposing blind faith in leaders – especially those who flaunt political authority decked with religious frills – continues, our exercises in franchise cannot be 'free and fair'. Truth is fundamental to making free choices, as it is to freedom itself. Choices made misled by someone are neither free nor fair. Enemies of human freedom use falsehood to decoy the people into acting against their own best judgments. Truth, as Gandhiji insisted, is the liberator. He confronted the might of the Raj with the power of truth and shook it to its very foundations.

SWAMI AGNIVESH **VALSON THAMPU**

The writers are an inter-religious team committed to social justice and God-centred harmony of all faiths. They can be reached at agnivesh70@gmail.com and vthampu@gmail.com

If a people are hooked on untruth – through a gamut of ploys like partisan media fanfare, false propaganda, mendacious rhetoric, willful misrepresentation of facts, the paralysis of objective thinking with the nerve-gas of communal polarization, etc – how can anyone be said to exercise his or her choice? Individuals can exercise their will only if they know the truth of the situation and have an environment conducive to dispassionate, objective thinking. Any infusion of prejudice into it makes objective thinking and 'free' choice of people's representatives impossible.

Consider a comparable situation to see this issue in perspective. Performance-enhancing drugs are banned in athletics, as they give an unfair advantage to those who use them. Benefiting from the use of such substances upsets 'the level playing field' in competition. Unleashing false and malicious propaganda in campaigns, communally vitiating the ambience of polls, mounting personal attacks against political rivals on charges they have no chance to defend themselves against – in effect, condemning them without trials – are all worse than the use of performance-enhancing drugs in athletics, where such abuses are tested and unfair results annulled. In elections, the results stand.

What makes the problem alarmingly dangerous is the blind faith we repose in leaders. Even highly educated people are no exception to this. We tend to glorify, even deify, those who enjoy state authority primed with the gift of the gab. We are mesmerized by mega mobilization and hypnotized by hypes. We have an irrational reverence for offices. A Prime Minister, never mind who, commands our trust and veneration by virtue of holding that exalted office. For that reason, its incumbents are expected to maintain a high order of rectitude, truthfulness, magnanimity and dignity. The mystique of the office disarms the people from distrusting what they are told and makes them vulnerable to manipulation. This is less of a problem in western societies where authorities are not venerated.

From the perspective of hypnotizing the masses with authority, nothing is more potent than a religio-political hybrid. A Prime Minister, who is cast in the mould of a demi-god – as in the hysterical chant NaMo, NaMo, NaMo – has the potential to induce in the masses a willing suspension of disbelief. He can make his audiences peck from his hands. We eulogize this as the "Modi magic". It rarely occurs to us to wonder if magic conduces to the health of a democracy. The magical mindset mocks the very essence of democracy. And that should be a cause for worry. On our part, we could serve our democracy better by cultivating the spirit of heresy, of thinking for ourselves, in lieu of blind faith in fake saviours. We can do no better, even for religion.

अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन में
प्रस्ताव के अंश

1. महर्षि दयानन्द सरस्वती एवं ऋषि–मुनियों की परम्परा में आर्ष शिक्षा पद्धति भारतीय जीवनशैली की मुख्यधारा रही है। इस पद्धति ने मनुष्य को मनुष्य से जोड़ने, समाज और राष्ट्र से जोड़ने तथा उसके अस्तित्व को प्रकृति के साथ जोड़कर जीने का विधान बनाया है। भारत और पूरे विश्व के देशों ने जिस विकास के मॉडल को लेकर कार्य कर रहे हैं वह मानव अस्तित्व के साथ पशु–पक्षी, कीट–पतंग आदि के अस्तित्व को भी खतरे में डाल दिया है। यहाँ तक कि प्रकृति से सम्बन्धित स्रोतों को भी सम्पूर्ण विनाश की तरफ ले जाते हुए विश्व ही नहीं ब्रह्माण्ड में भी खतरा पैदा कर रहे हैं। अतः विकास की अवधारणा को मानव, पशु–पक्षी और प्रकृति के अस्तित्व से जोड़ते हुए आगे बढ़ाने की जरूरत है। अस्तित्व की भावना को शिक्षा पद्धति के द्वारा ही लागू किया जा सकता है। शिक्षा की मूल भावना जहाँ व्यक्ति निमार्ण की हो वहीं पर समष्टि निर्माण व न्याय की हो। समष्टि निर्माण व्यक्ति की उदारवादी विचारधारा से सम्बन्ध रखती है। अतः वेद की यह उक्ति कि – **यत्र विश्वम् भवत्येकनीडम्** की भावना अर्थात् हम सब एक घोसले में रहने वाले प्राणी हैं। यही वसुधैव कुटुम्बकम् की भावना को व्यक्त करती है। इस भावना से जुड़ी हुई आर्ष शिक्षा प्रणाली जहाँ अपनी पुरानी संस्कृत और संस्कृत साहित्य की धरोहर की रक्षा करती है वहीं पर स्व व स्वाभिमान की भावना को भी जगाती है तथा विश्व को एक समुदाय के रूप में आगे बढ़ाने का संस्कार देती है। यह संस्कार ही परोपकार, प्रेम, न्याय, आत्मीयता की मूल भावना से जुड़ी आध्यात्मिकता की कड़ी है। अतः इस आध्यामिकता की मूल अवधारणा से अर्थात् समानता (एक जैसी व्यवस्था) और समतामूलक अवधारणा जुड़कर विकास की अवधारणा को सुनिश्चित करने की शिक्षा पद्धति ही वैकल्पिक शिक्षा पद्धति हो सकती है। अतः इस पर चिन्तन कर सरकारों को, समाज को प्रेरित करने का कार्य गुरुकुल महासम्मेलन के द्वारा होना चाहिए।

2. आर्य समाज व आर्य समाज की विचारधारा या स्वामी दयानन्द सरस्वती और ऋषि–मुनियों की परम्परा से जुड़कर जितने भी गुरुकुल भारत या भारत के बाहर संचालित हो रहे हैं उन सबको एक जगह न केवल आने की जरूरत है, बल्कि एक आर्ष पद्धति के पाठ्यक्रम को भी बनाकर सरकारी संस्कृत शिक्षा बोर्डों से मान्यता प्राप्त करने की भी जरूरत है। इस ओर कुछ काम हुआ है पर अभी प्राचीन शिक्षा के पाठ्यक्रम को विशेष रूप से लागू करवाने के लिए तथा सभी प्रान्तों में काम कर रहे गुरुकुलों को मान्यता दिलवाने के लिए केन्द्रीय शिक्षा बोर्ड के गठन पर भी जोर दिया जाना चाहिए। इसके सम्भव होने पर गुरुकुलों में पढ़े–लिखे छात्र अपनी प्रतिभाओं को सीमित दायरे से विस्तृत दायरे में ले जाने के काबिल हो जाते हैं और विश्व प्रतिभाओं के सामने अपनी प्रतिभा को प्रदर्शित करने तथा अपने आपको समाजोपयोगी बनाने में भी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं। अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन के संदर्भ में यह प्रस्ताव इसलिए भी महत्त्वपूर्ण है कि दिन–प्रतिदिन हो रहे नैतिक मूल्यों के ह्रास के कारण समाज टूटते हुए नजर आ रहा है और भौतिकवादी, भोगवादी बनते जा रहा है। अतः अध्यात्म की मूल अवधारणा को व्यक्ति से लेकर समाज तक मजबूत करने के लिए सरकारों को नीतिगत फैसले लेने के लिए बाध्य किया जाये। इस कार्य को सभी गुरुकुल इकट्ठे होकर महत्त्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं।

3. भारतीय शिक्षा पद्धति में, शिक्षा का दायित्व समाज और राजाओं पर रहा है। आज के इस आधुनिक तथा आर्थिक दुनिया में मुख्य रूप से यह दायित्व सरकारों पर है। आज तक गुरुकुलों की व्यवस्था सामाजिक दायित्व को समझने वाले दान–दाताओं के भरोसे चलती रही है। और पिछले 100 वर्षों से इस दायित्व को दानी महानुभाव और आर्य समाज के प्रबुद्ध महानुभावों और आचार्यों के माध्यम से चलाते हुए एक अद्भुत इतिहास की रचना की है और 100–125 वर्षों के इतिहास में कई महात्माओं ने, विद्वानों ने अपना सब कुछ त्यागकर, सर्वमना समर्पित होकर प्राचीन ऋषि–मुनियों की परम्परा को पुर्नस्थापित करने के लिए कार्य किया है और कर रहे हैं। पिछले 100 साल के इतिहास में गुरुकुलों ने अनेकों दिग्गज विद्वानों को भी पैदा किया है। महर्षि दयानन्द सरस्वती के निर्देशानुसार आर्ष शिक्षा प्रणाली को न केवल स्थापित किया बल्कि विश्व में संस्कृत, व्याकरण और साहित्य में, वेद, दर्शन और उपनिषद् के क्षेत्र में आर्य विद्वानों का कोई भी सानी नहीं रहा है और न है। ऐसी अभूतपूर्व शिक्षा प्रणाली को चलाकर आर्य समाज ने या आर्य समाज के माध्यम से विद्वानों ने जो कार्य किया है वह ऐतिहासिक धरोहर रही है। **अतः आवश्यक है कि ऐसे गुरुकुलों को तथा ऐसी शिक्षा प्रणाली को सुरक्षित रखने और आगे चलाये रखने के लिए सरकारों के द्वारा गुरुकुलों को आर्थिक रूप से मदद दिलवाकर उसको मजबूती प्रदान किया जाये।**

ऋषि दयानन्द की कल्पना के यज्ञ होतर्यज

-स्वामी सत्यप्रकाश सरस्वती

भारतीय स्वातन्त्र्य के अनन्तर का आर्यसमाज कई दृष्टियों से १९४९ से पूर्व के आर्यसमाज से आगे भी है और कई दृष्टियों से यह ऋषि दयानन्द के स्वप्नों से पीछे हटता जा रहा है। यह आवश्यक है कि इसमें से कतिपय बुद्धिजीवी व्यक्ति प्रति तीसरे या पाँचवें वर्ष स्वयं अपनी स्थिति का सिंहावलोकन कर लिया करें। अपने सामाजिक और व्यक्तिगत निर्देशन के लिए एक 'ब्ल्यू-प्रिन्ट' तैयार कर लिया करें। आर्यसमाज जीवित और उदात्त संस्था है- अनेक राजनीतिक दल पनपते रहेंगे, मरते रहेंगे, अपना कलेवर बदलते रहेंगे। अनेक बाबा-गुरु-अवतार-भगवान-माताएँ आती रहेंगी, जाती रहेंगी, पर जो जितना ही स्वामी दयानन्द के दृष्टिकोण के निकट रहेगा, उतना ही आर्यसमाज का महत्त्व बढ़ता जावेगा। हिन्दुओं के अनेक रूप हमारे सामने आर्यमाज का विरोध करने के लिए आये, पर वे चले नहीं, बदलते गये, क्योंकि ये मूर्त्तिपूजा, अवतारवाद, रूढियों, अन्धविश्वासों, वर्गभेदों, देशभेदों, जातिभेदों आदि पर निर्भर थे। आर्यसमाज के कार्यकर्त्ताओं को समझना चाहिए कि वे धरती के पुत्र हैं, सब नदी-नदियाँ उनके लिए एक-सी पवित्र हैं। उनको ईश्वर, ईश्वर के स्वरूप, ईश्वरीय-ज्ञान, ईश्वरीय- व्यवस्था और मानव-मात्र की श्रेष्ठता और समवेत कर्मठता में आस्था है- वे सत्य और ऋत के उपासक हैं। इस स्वरूप का आर्यसमाज सदा जीवित रहेगा। आगे की मानवता न पैगम्बरों पर एक होने वाली है, न धर्म और न सम्प्रदायों पर, न मन्दिरों-मस्जिदों या गिरजों पर, वेद-वेदांगों पर ही एक होगी, भौतिक विज्ञान, रसायन शास्त्र, विकासवान् ज्ञान-विज्ञान के विविध शास्त्र (वेदांग-उपांग) समस्त मानव के एक होंगे। (भारतीय ज्योतिष, चीन देश की केमिस्ट्री, भारतीय रसायन, यूनान की ज्यामिति, इस प्रकार के भौगोलिक शब्द मिट जायेंगे)। वेद-वेदांग के ऋषि एक होंगे, चाहे आइन्स्टाइन हो, मैक्स प्लांक हो, प्रो. रमन् या रामानुजन् हों, चाहे मैडम क्यूरी हों- इन ऋषियों के नाम पर सबको गर्व होगा। ये ऋषि जो भी मार्ग-निर्देशन करेंगे, उनके संकेतों पर यज्ञों का निर्माण होगा। **यज्ञेन कल्पन्ताम्**। (यजु. अध्याय १८), **यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः**। (यजु. ३१-१६), **यज्ञो यज्ञेन कल्पन्ताम्**। (१८-२९) - इन वाक्यों के नूतनतम अर्थ हमें धीरे-धीरे समझ में आवेंगे। मैं अभी करनाल (हरियाणा) में अपनी दाहिनी आँख नई करवा के आया हूँ, डह. जे.के. पसरीचा की यज्ञस्थली में मानो **'चक्षुर्यज्ञेन कल्पन्ताम्'** (यजु. १८-२९) का यज्ञ कराया हो। कुछ मास पूर्व मैंने बम्बई के हिन्दूजा-अस्पताल में प्रोस्टेट-आपरेशन द्वारा अपने जीवन की नई आयु प्राप्त की थी (**आयुर्यज्ञेन कल्पन्ताम्**।)। ऋषि दयानन्द की दृष्टि में यह सब यज्ञ है। इन यज्ञों में भाग लेने वाले ही ऋत्विक्, होता, अध्वर्यु हैं। इसी प्रकार के होताओं को दृष्टि में रखकर यजुर्वेद, अध्याय २१ के ४८-५८ मन्त्रों में बार-बार 'दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज' और इससे पूर्व 'पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज' (मन्त्र २९-४७), यजुर्वेद संहिता में पठित है। स्वामी दयानन्द की कल्पना के यज्ञ क्या है, यह समझना हो तो यजुर्वेद अध्याय ११ के मन्त्रों के भावार्थ देखिये। ये यज्ञ काष्ठाग्नि में घृत और हव्य डालना नहीं हैं। मन्त्र २१- येऽस्य संसारस्य मध्ये साधनोपसाधनैः पृथिव्यादिविद्यां जानन्ति, ते सर्व उत्तमान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति।। मन्त्र २९- ये संगन्तारो विद्यासुशिक्षासहितां वाचं प्राप्य पथ्याहारविहारैर्वीर्यं वर्द्धयित्वा पदार्थविज्ञानं प्राप्यैश्वर्यं वर्धयन्ति ते जगद्भूषका भवन्ति।। मन्त्र ३१- ये निर्लज्जान् दण्डयन्ति प्रशंसनीयान् स्तुवन्ति जलेन सहौषधं सेवन्ते ते बलाऽऽरोग्ये प्राप्यैश्वर्यवन्तो जायन्ते।। मन्त्र ३२- मनुष्या ब्रह्मचर्येण शरीरात्मबलं विद्वत्सेवया विद्यापुरुषार्थेनैश्वर्यं प्राप्य पथ्यौषधसेवनाभ्यां रोगान्हत्वारोग्य माप्नुयुः।। मन्त्र ३३- यदि मनुष्या विद्या संगतिभ्यां सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यउपकारान् गृह्णीयुस्तर्हि वाय्वग्निवत्सर्वविद्यासुखानि व्याप्नुयुः।। मन्त्र ३४- ये मनुष्याः सर्वदिग्द्वाराणि सर्वर्तुसुखकराणि गृहाणि निर्मिमीरंस्ते पूर्णसुखं प्राप्नुयुः। नैतेषामाभ्युदयिकसुखन्यूनताकदाचिज्जायेत।। मन्त्र ३५- हे मनुष्याः ! यथाहर्निशं सूर्याचन्द्रमसौ सर्वंप्रकाशयतो रूप-यौवनसम्पन्नाः पत्न्यः पतिं परिचरन्ति च यथा वापाकविद्याविद्विद्वान् पाककर्मोप दिशति तथासर्व प्रकाशं सर्वपरिचरणं च कुरुत भोजनपदार्थांश्चोत्तमतया निर्मिमीध्वम्।। मन्त्र ३६- हे विद्वांसो यथा सद्वैद्याः स्त्रियः कार्याणि साधयितुमहर्निशं प्रयतन्ते यथा वा वैद्या रोगान्निवार्य्य शरीरबलं वर्धयन्ति तथा वर्त्तित्वा सर्वैरानन्दितव्यम्।। इसी प्रकार की प्रेरणायें और उद्बोधन अन्य मन्त्रों में भी हैं (होतर्यज)- मनुष्यैः पुरुषार्थेन लक्ष्मीः प्राप्तव्या (३८), विद्यया वह्निशान्त्या विद्वांसं

पुरुषार्थेन प्रज्ञां न्यायेन राज्यं च प्राप्यैश्वर्यं वर्द्धयन्ति ते ऐहिकपारमार्थिके सुखे प्राप्नुवन्ति। (३६), ये..विद्यां विज्ञाय गवादीन् पशून् संपाल्य सर्वोपकारं कुर्वन्ति ते वैद्यवत्प्रजादुःखध्वंसका जायन्ते। (४०), ये कृषिकरणाद्यायैतान्वृषभान्युञ्जन्ति ते धनधान्ययुक्ता जायन्ते।। (४१) ऋषि दयानन्द की कल्पना उदात्त समाज के निर्माण की थी, जिसमें सभी शास्त्रों की विद्यायें विकसित हों, सभी विषयों के ज्ञाता हों और सभी प्रकार के सर्वोपयोगी संस्थान हों। उनकी दृष्टि में यजुर्वेद का २१वाँ अध्याय इन्हीं प्रेरणाओं का स्रोत है। आज आर्यसमाज के यज्ञ और हमारे याज्ञिक आर्यसमाज को भटका रहे हैं और हमारे पुरोहित और विद्वान् हमें फिर उस ओर ढकेलने में कटिबद्ध हैं, जिस ओर से ऋषि हमें बचाना चाहते थे। महर्षि ने वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज (२१-४८-५८) मन्त्रों के भावार्थों में भी उदात्त प्रेरणायें दी हैं- मन्त्र ४८ - यथा विदुषी ब्रह्मचारिणी कुमारी स्वार्थं हृद्यं पतिं प्राप्यानन्दति तथा विद्यासृष्टिपदार्थबोधं प्राप्य भवद्भिरप्यानन्दितव्यम।। मन्त्र ५०- ये पुरुषार्थिनो मनुष्याः सूर्यचन्द्रसन्धौ यावन्नियमेन प्रयतन्ते सन्धिवेलायां शयनाऽऽलस्यादिकं विहायेश्वरस्य ध्यानं कुर्वन्ति ते पुष्कलां श्रियं प्राप्नुवन्ति।। मन्त्र ५३- यथा विद्वत्सु विद्वांसौ सद्वैद्यौ सत्क्रियया सर्वानरोगीकृत्य श्रीमतः सम्पादयतो यथा वा विदुषां वाग्विद्यार्थिनां स्वान्ते प्रज्ञामुन्नयति तथाऽन्यैर्विद्याधने संचयनीये।। मन्त्र ५८- ये मनुष्या ईश्वरनिर्मितानेतन्मन्त्रोक्तयज्ञादीन् पदार्थान् विद्ययोपयोगाय दधति ते स्विष्टानि सुखानि लभन्ते।। यजुर्वेद के १८वें अध्याय में 'यज्ञेन कल्पताम्' पद मन्त्र १-१७ और २९ में बराबर प्रयुक्त हैं, जिनमें भी ऋषि दयानन्द ने यज्ञ के कर्मोदात्त और कर्म-प्रेरक अर्थ दिए हैं- कर्मकाण्डी अर्थ नहीं। स्वामी दयानन्द की कल्पना का आर्य परिवार रूढिघ अर्थों में याज्ञिक नहीं है, जैसा कि हमारे पुरोहितों, कर्मकाण्डियों और तथाकथित याज्ञिकों ने भटका रखा है। स्मरण रखना चाहिए कि वेदमन्त्रों से राष्ट्र शब्द संकलित करके उनसे काष्ठाग्नि में घृतादि की आहुतियाँ डलवा देना राष्ट्रभृत् यज्ञ नहीं है। जिन मन्त्रों में अक्षि या चक्षु शब्द प्रयोग हुए हों, उन्हें संकलित करके आहुतियाँ दिला देना नेत्र-यज्ञ या चक्षु-यज्ञ का उपहास मात्र होगा। मैं अपने युवकों और बुद्धिजीवियों से आग्रह करूँगा कि यदि आंप मेरी कही हुई बातों में कुछ तथ्य समझते हों, तो आपको आर्यसमाज के परिवारों में प्रचलित वर्तमान यज्ञों की कुप्रथा को रोकने के लिए कुछ सक्रिय कदम उठाने होंगे, नहीं तो कैन्सर की तरह बढ़ता हुआ यह कर्मकाण्ड हमें मध्यकालीन हिन्दुओं की तरह ही विकृत और पथभ्रष्ट कर देगा। आर्यसमाज में यज्ञ के रूप में फैला हुआ यह कैन्सर चालीस-पचास वर्ष ही पुराना है, अभी तो हम इसकी रोकथाम कर सकते हैं, अन्यथा आगे रोकना कठिन होगा। मेरी आयु ८५ वर्ष है, आगे की बात ईश्वर जाने, इसीलिए कुछ तीखे उपाय बता रहा हूँ, हो सकता है कि मेरे मित्रों को और आर्यसमाज के वर्तमान कर्णधारों को शायद ये पसन्द न आवें। कुछ उपाय ये हैं- १. विद्वान् युवकों को चाहिए कि वर्तमान यज्ञों के विरुद्ध उचित वातावरण तैयार करें (प्यार और स्नेह से) २. जहाँ-कहीं भी ये कैंसर-यज्ञ हों, उनका सक्रिय विरोधकरें। ३. स्वामी दयानन्द ने दो ग्रन्थ हमें व्यावहारिक महत्त्व के दिए हैं- पंचमहायज्ञविधि और संस्कार विधि। संस्कारविधि का सामान्य प्रकरण केवल १६ संस्कारों और नवशस्येष्टि- संवत्सरेष्टि एवं शालानिर्माण विधि के लिए है। कर्मकाण्ड एवं विनियोगों को यहीं तक सीमित रक्खें। ४. भारतवर्ष में कैंसर-यज्ञ चलने लगे हैं और इनकी छूत देश के बाहर भी फैलने लगी है। हमें चाहिए कि वह हवा देश के बाहर न जावे। (मैं वेदपारायण यज्ञ और मृत्युञ्जय यज्ञों को कैन्सर-यज्ञ कहता हूँ।) ५. लोगों को बतावें कि जो हम विद्या-संस्थायें खोलते हैं (चाहे गुरुकुल शैली की या कालेज शैली की) ये संस्थायें ही हमारी यज्ञस्थली हैं, हमारे सभी चिकित्सालय, अनाथाश्रम, सेवागृह, फैक्टरियाँ, पशुधन-विस्तारशालायें- इन सबको आर्यसमाज यज्ञ मानता है। दीनदुःखियों की सहायता के लिए, दुर्भिक्ष-पीडिघ्तों और बाढ़ से सन्तप्त व्यक्तियों की सहायता के लिए जो भी कुछ हम करेंगे, वह सब यज्ञ है। आर्यसमाज के प्रारम्भिक युग में लाला मुन्शीराम, लाला लाजपतराय, लाला हंसराज आदि मनीषियों ने ऐसा ही किया था। वे हमारे महान् याज्ञिक थे, कर्मयोगी थे। आज हम कर्मयोगी नहीं कर्मकाण्डी पैदा कर रहे हैं। मिशनरी नहीं, पुरोहित मण्डली तैयार कर रहे हैं। युवकों से मेरा आग्रह है कि जहाँ-कहीं भी कर्मकाण्डियों द्वारा वेदपारायण यज्ञ होता देखें, मृत्युञ्जय-यज्ञ देखें, वर्षा के निमित्त यज्ञ करते-कराते देखें, उनके विरुद्ध सक्रिय विरोध और रोष प्रकट करें। महर्षि दयानन्द का जन्म १८२४ ई. में हुआ था। उनकी द्वितीय जन्मशती २०२४ई. में मनाई जायेगी। तब तक हमें अपने कैन्सर-यज्ञों को दूर कर देना चाहिए। अगली शती के लिए वर्तमान आर्य समाज के सामने जीता-जागता गौरवमय कार्यक्रम होना चाहिए। केवल नारे, लंगर और जलूसों से काम न चलेगा। मूर्तिपूजा अवैदिक होने पर भी हमारे देश से दूर क्यों नहीं हुई, क्योंकि यह पण्डितों, पुरोहितों, शंकराचार्यों और महन्तों की जीविका बन गई है। आर्यसमाज के कर्मकाण्डी यज्ञ भी जीविका के साधन बन गये, तो आप आगे इन्हें बन्द न कर सकेंगे।

वैदिक योगार्थ-प्रक्रिया एवं दयानन्द की तद्विषयक सूक्ष्म दृष्टि

आचार्य रामनाथ वेदालङ्कार

निरुक्त पूर्वार्द्ध की भूमिका में यास्काचार्य ने पदों के नाम, आख्यात, उपसर्ग और निपात-ये चार विभाग करके लिखा है कि आचार्य शाकटायन सभी नाम-पदों को आख्यातज (धातुज) मानते थे और नैरुक्तों का भी यही सिद्धान्त रहा है। इस सम्बन्ध में पूर्वपक्ष के रूप में गार्ग्य का एवं बिना नामोल्लेख किये कतिपय वैयाकरणों का मन्तव्य उद्धृत करते हुए यास्क कहते हैं कि वे समस्त नाम-पदों को धातुज न मानकर केवल उन्हीं को धातुज मानते थे जिनमें स्वर एवं प्रकृति, प्रत्यय, लोप, आगम, विकार आदि से जनित संस्कार तथा धात्वर्थ घटित हो सकते हों, शेष नाम उनके मत में रूढ हैं। इस पक्ष की पुष्टि में गार्ग्य आदि जो युक्तियाँ देते थे उनका भी यास्क ने सोदाहरण उल्लेख किया है, किन्तु यास्क इस पक्ष से सहमत नहीं हैं तथा उन्होंने गार्ग्य आदि द्वारा प्रस्तुत सब युक्तियों का तर्कपूर्ण उत्तर देते हुए 'सभी नाम-पद धातुज हैं' इसी पक्ष का समर्थन किया है और यह वेदानुसंधान को यास्क की एक बहुत बड़ी देन हैं। इसी धातुजत्व के सिद्धान्त को लेकर यास्क ने अपने निरुक्त में लगभग तेरह-सौ वैदिक शब्दों का निर्वचन कर दिखाया है। अब विचारणीय यह है कि धातुजत्व से क्या अभिप्रेत है।

धातुजत्व के विषय में दयानन्द की दृष्टि

शब्दों का वर्गीकरण कई प्रकार से किया जाता है। एक दृष्टि के अनुसार शब्द तीन प्रकार के होते हैं-यौगिक, रूढ़ तथा योगरूढ़। ऋषि दयानन्द के शब्दों में इनकी परिभाषा एवं उदाहरण इस प्रकार हैं-**'यौगिक** उनको कहते हैं कि जो प्रकृति और प्रत्ययार्थ तथा अवयवार्थ का प्रकाश करते हैं.। जैसे कर्त्ता, हर्त्ता, दाता, अध्येता, अध्यापक, लम्बकर्ण, शास्त्रज्ञान, कालज्ञान इत्यादि। **रूढ़ि** उनको कहते हैं कि जिनमें प्रकृति और प्रत्यय का अर्थ न घटता हो, किन्तु ये सम्बोधक हों, जैसे खट्वा, माला, शाला इत्यादि। **योगरूढ़** उनको कहते हैं कि जो अवयवार्थ का प्रकाश करते हुए अपने योग से अन्य अर्थ में नियत हों, जैसे दामोदर, सहोदर, पंकज इत्यादि। दयानन्द के अनसार वैदिक शब्द (नामपद) उभयविध होते हैं, पर रूढ़ नहीं होते, किन्तु लौकिक शब्द योगिक तथा योगरूढ़ के अतिरिक्त रूढ़ बी होते हैं, इसीलिए वे लिखते हैं- **'सब ऋषि मुनि वैदिक शब्दों को यौगिक और योगरूढ़ि तथा लौकिक शब्दों में रूढ़ि भी मानते हैं।'** अन्यत्र लिखा है- **'यह सब (निघण्टुप्रोक्त शब्द) वेद में यौगिक और योगरूढ़ि आते हैं, केल रूढ़ि नहीं।'** यहाँ वैदिक शब्दों से वैदिक नामपद अभिप्रेत हैं, आख्यात (धातु), उपसर्ग और निपात नहीं।

सामान्यतः यह समझा जाता है कि कोई शब्द या तो यौगिक ही होगा या योगरूढ़ ही, दोनों प्रकार का नहीं हो सकता। पर ऋषि दयानन्द का यह ऋषित्व है कि वैदिक शब्दों को यौगिक एवं योगरूढ़ दोनों स्वरपोंवाला मानते हैं। आख्यातज या धातुज में वे उक्त उभयविध शब्दों का समावेश करते हुए लिखते हैं- **'यास्कमुनि आदि निरुक्तकार और वैयाकरणों में साकटायन मुनि सब शब्दों को धातु से निष्पन्न अर्थात् यौगिक और योगरूढ़ि ही मानते हैं।**

अब देखना यह है कि क्या वैदिक शब्दों को केवल यौगिक मानने से कार्य-निर्वाह नहीं हो सकता और कैसे कोई शब्द यौगिक तथा योगरूढ़ उभयविध हो सकेगा। निघण्टु एवं निरुक्त में अनेक शब्दों के अर्थ दर्शाये गये हैं, किसी शब्द का एक ही अर्थ है, किसी के अनेक अर्थ हैं। निरुक्त में निर्वचन करके यह भी स्पष्ट कर दिया गया है कि अमुक शब्द के अमुक अर्थ कैसे हो जाते हैं। उदाहरणार्थ गो शब्द का यौगिक अर्थ 'गन्ता' है, परन्तु गो शब्द निघण्टु में पृथिवी, रश्मि, सूर्य एवं द्यौ लोक, वाणी तथा स्तोता के वाचक नामों में पठित है। निरुक्त में इसके गाय पशु, गोदुग्ध, अधिषवणचर्म चर्म और श्लेष्मा, स्नायु और श्लेष्मा, प्रत्यंचा, सुषुम्ण-रश्मि और माध्यमिक वाणी अर्थ भी दिये गये हैं। शाखाग्रन्थों एवं ब्राह्मणग्रन्थों के अनुसार अन्तरिक्ष, अन्न, शक्वरी छन्द, रथन्तर साम, यज्ञ, प्राण, सोम आदि को भी गौ कहते है। इन निघण्टु, निरुक्त, वेदशाखाग्रन्थ आदि द्वारा प्रोक्त अर्थों में गो शब्द योगरूढ़ माना जाएगा, यतः अपने योगार्थ को देते हुए इन तथा इसी प्रकार के कुछ अर्थों की वाच्यता में इसकी शक्ति सीमित हो गयी है। इसके साथ ही वेदों में जब गो शब्द किसी अन्य वस्तु का विशेषण होकर आता है और केवल 'गन्ता' अर्थ को देता है, तब यह यौगिक शब्द कहलाता है।

ऋषि दयानन्द कृत उणादिकोश की वृत्ति में शब्दों का व्याख्यान शब्दों के यौगिक तथा योगरूढ़ इस द्विविध स्वरूप को प्रायः सर्वत्र प्रकाशित कर रहा है। प्रथम वे व्याख्यातव्य शब्द का योगार्थ प्रदर्शित करते हैं, फिर वैकल्पिक रूप में कतिपय योगरूढ़ वाच्यार्थों होता है . उदाहरणार्थ, गो शब्द के व्याख्यान में लिखते हैं- **'गच्छति यो यत्र यया वा सा गौः, पशुरिन्द्रियं सुखं किरणो वज्रं चन्द्रमा भूमिर्वाणी जलं वा।** 'वा' शब्द का प्रयोग यह सूचित करता है कि गो शब्द अपने यौगिक अर्थ का भी वाचक है तथा योगरूढ़ अर्थ का भी। इसी प्रकार उणादि की दयानन्द-वृत्ति से ज्ञात होता है कि 'कारु' शब्द का यौगिक अर्थ 'कर्त्ता' और योगरूढ़ अर्थ शिल्पी हैं, वायु शब्द का यौगिक अर्थ गन्ता या ज्ञात। है तथा योगरूढ़ अर्थ है गति करनेवाला पवन या सर्वज्ञ परमेश्वर, मायु का यौगिक अर्थ प्रक्षेप्ता है और योगरूढ़ अर्थ ऊष्मा को प्रक्षिप्त करनेवाला पित्त।

वेदार्थ में योगार्थ-प्रक्रिया की अनिवार्यता

वस्तुतः योगार्थ-प्रक्रिया का आश्रय लिए बिना हम वेदार्थ में एक कदम भी आगे नहीं बढ़ सकते। ऋग्वेद की पुस्तक खोलते ही

प्रथम सूक्त के प्रथम मन्त्र में ही अटक जाएँगे क्योंकि वहाँ अग्नि को 'पुरोहित' 'ऋत्विज्' और 'होता' काहा गया है। यदि योगार्थ-प्रक्रिया का आश्रय न लें तो अग्नि में ये विशेषण चरितार्थ नहीं हो सकते।

वेद के अनेक शब्द ऐसे हैं जो लौकिक संस्कृत में उनका जो अर्थ है उससे अतिरिक्त अन्य अर्थों को भी देते हैं। वैदिक कोष निघण्टु से प्रमाणित होता है कि अद्रि, गिरि, पर्वत और गोत्र शब्द, जो लोक में सामान्यतः पहाड़ के वाचक हैं, वेद में मेघ अर्थ को भी देते हैं। लोक में जल एवं नदी का वाचक अप् शब्द, वेद में अन्तरिक्ष का वाचक भी है। लोक में किरण और घोड़े की लगाम के वाचक अभीशु, गभस्ति, दीधिति शब्द वेद में अंगुलि के वाचक भी हैं। लोक में पीयूष का वाचक अमृत शब्द वेद में हिरण्य का वाचक भी है। लोक में भूमि का वाचक अवनि शब्द और बहिन का वाचक स्वसृ शब्द वेद में अंगुलि के वाचक भी हैं। लोक का सर्पवाची अहि शब्द वेद में मेघ और जल का वाचक भी है। अन्य भी अनेक शब्द वैदिक निघण्टु कोष में लोक-प्रचलित अर्थ से भिन्न अर्थ में परिगणित मिले हैं। वैदिक शब्दों की यह अनेकार्थता योगार्थ-प्रक्रिया से ही सिद्ध हो सकती है। उदाहरणार्थ घृत शब्द के वेद में जो घी, पानी और दीप्ति अर्थ होते हैं वे योगार्थ के बल से ही होते हैं, क्योंकि घृत शब्द में जो घृ धातु है वह धातुपाठ में क्षरण और दीप्ति अर्थ में पठित है।

आज तक कोई वेदभाष्यकार ऐसा नहीं हुआ जिसने वेर्दा करते हुए योगार्थ-प्रक्रिया को न अपनाया हो। सायण तो अपने वेदभाष्य में पदे-पदे इस सिद्धान्त को लागू करते हैं। यथा वे विषाण का अर्थ विशे, रूप से मद का दाता, अप्ट का अर्थ विस्तृत, यति का अर्थ मेग, षि का अर्थ व्याप्त, पतंग और समुद्र का अर्थ परमात्मा, गोधा (गोह) का अर्थ गायत्री, मातरिश्वा का अर्थ यजमान, बन्धु का अर्थ तेज और बल करते हैं। एक स्थान पर तो सायण मे योगार्थ-प्रक्रिया के बल से ही हस्ती (हाथवाला) का अर्थ 'पैरोंवाला कर लिया है। महीधर ने भी अपने वा.मा. शुक्लयजुर्वेदसंहिता के भाष्य में योगार्थ प्रक्रिया का खूब खुलकर प्रयोग किया है। उदाहरणार्थ वे 'वायवः' का अर्थ गन्ता, कुक्कुट का अर्थ क्व-क्व शब्द करते हुए मारने के लिए दौड़नेवाला या कुत्सित शब्द करनेवाला शम्या-रूप यज्ञायुधविशेष, हंस का अर्थ आदित्य और गन्धर्व का अर्थ वेदान्तवेत्ता विद्वान् एवं ऋषि का अर्थ गौ करते हैं। अभिप्राय यह नहीं है कि भाष्यकारों ने योगार्थ की पद्धति से जो कुछ भी अर्थ कर दिया है वह युक्तियुक्त ही है, क्योंकि योगार्थ-प्रक्रिया का सिद्धान्त खुली चूट नहीं दे देता कि इच्छानुसार जो चाहे अर्थ कर लो, इस सिद्धान्त को भी अन्य साधनों के समान विवेकपूर्वक अपनाना आवश्यक है। सायण-भाष्य औ महीधर-भाष्य के उपर्युक्त उदाहरण देने का आशय केवल इतना ही है कि इन भाष्कारों ने योगार्थ-प्रक्रिया को अपनाया है।

निघण्टु एवं निरुक्त आदि की देन

निघण्टुकार ने अपने शब्दकोश में वैदिक शब्दों के एक या अनेक विविध अर्थ परिगणित किये हैं। यह उसका या उससे प्राचीन आचार्यों का अपना अनुसन्धान है। निरुक्त में निर्वचनों द्वारा उन अथो४ का पोषण किया गया है। नैगम काण्ड में निरुक्तकार ने अपनी ओर से कतिपय शब्दों के अनेक अर्थ निर्वचनपूर्वक दिये हैं, क्योंकि निघम्टु में उनके अर्थ परिगणित नहीं किये गये। यही स्थिति दैवत काण्ड के भी अनेक शब्दों की है। शाखा-साहित्य एवं ब्राह्मण-साहित्य में शब्दों के निघण्टु-निरुक्त-प्रेक्त अर्थों से भिन्न भी कुछ अर्थ वर्णित हैं। यथा, अग्नि का अर्थ ब्राह्मण, पुरुष, यजमान आदि, आदित्य का अर्थ पुरोहित या ब्राह्मण, ग्रावा का अर्थ विद्वान्। निघण्टु, निरुक्त, शाखा-ग्रन्थ एवं ब्राह्मणग्रइथ आदि के ये सब शब्दार्थ योगरूढ़ की कोटि में आते हैं। ये मन्त्रार्थद्रष्टा आचार्यों के अपने वेदाध्ययन एवं वेदानुसन्धान का फल हैं। अधिक अनुसन्धान से शब्दों के अन्य अर्थ भी आविष्कृत किये जा सकते हैं, जो प्रचार पाकर योगरूढ़ की कोटि में ही आयेंगे।

वृत्र शब्द का योगार्थ तो आच्छादक है, पर इसके योगरूढ़अर्थ मेघ, रात्रि, पाप, विघ्न, बाधक शत्रु, धन आदि किये जाते हैं। वृक का योगार्थ तो विकर्तनकर्त्ता है, किन्तु इसके योगरूढ, अर्थ वज्र, चोर, चन्द्रमा, सूर्य, कुत्ता, भेड़िया, हल आदि माने गये हैं। वराह का योगार्थ श्रेष्ठ आहारवाला या श्रेष्ठ कन्द-मूलों को उखाड़नेवाला है, पर इसके योगरूढ़ अर्थ मेघ, पर्वत एवं शूकर हैं। इडा का योगार्थ स्तोतव्य है, किन्तु योगरूढ अर्थ पृथिवी, वाणी, अन्न, गौ, नारी आदि है। इन्दु का योगार्थ है गीला करनेवाला, पर योगरूढ़ अर्थ जल, यज्ञ, चन्द्रमा आदि है। पाथस् का योगार्थ है गतिस्थल या खान-पान योग्य, किन्तु उसका योगरूढ़ अर्थ अन्तरिक्ष, जल और अन्न है। इस प्रकार के शतशः शब्दों का वेदों के किन्हीं प्रकरणों में जब योगार्थ अभिप्रेत होता है तब वहीं वह शब्द यौगिक होता है। इस प्रकार विशेषणभूत पदों को छोड़कर वेद के सभी नामपद यौगिक और योगरूढ़ दोनों श्रेणियों में आ जाते है। इसी अभिप्राय से स्वामी दयानन्द ने वैदिक शब्दों में यौगिकता एवं योगरूढ़ि मानी है, परन्तु वैदिक नामपद आख्यातज या धातुज होने के कारण रूढ़ की कोटि में नहीं आते।

वेद के जो विशेषणभूत पद हैं वे यौगिक ही हैं, योगरूढ़ नहीं, जैसे ईड्य, रत्नधातमम, सूपायनः आदि अग्नि के विशेषण। जो पद कहीं विशेषणरूप में आते हैं, कहीं स्वतन्त्ररूप में, वे यथास्थान कहीं यौगिक और कहीं योगरूढ़ हो जाते हैं। उदाहरणार्थ् **'अग्ने यं यज्ञमध्वरम्'**। ऋ. १.१.४ में अध्वर शब्द यज्ञ का विशेषण होने से यौगिक शब्द की कोटि में आएगा तथा इसका अर्थ **'हिंसारहित'** होगा, किन्तु **'प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम्'** ऋ० १.१८.८ में अध्वर शब्द यज्ञ का वाचक प्रयुक्त होने से योगरूढ़ माना जाएगा।

यदि अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, गौ आदि वैदिक शब्दों को हम यौगिक मानने का आग्रह करें तो इनके अर्थ केवल अग्रणी, परमैश्वर्यवान्, वरणीय, स्नेहकर्ता, गन्ता, गन्त्री आदि ही होने चाहिएँ, इन विशेषणों से विशिष्ट पदार्थविशेष या व्यक्तिविशेष नहीं। इसलिए वैदिक नाम-पदों को यौगिक एवं योगरूढ़ मानने की दयानन्द सरस्वती की दृष्टि अत्यन्त दूरदर्शितापूर्ण है।

किस शब्द का योगरूढ़ अर्थ क्या लिया जाए इसमें स्वयं वेद ही प्राः सहायक हो जाते हैं। उदाहरणार्थ, अग्नि को वेद में

राजा, नृपति, विश्वपति, शत्रुसेनामोहक पुरोहित, गृहहित, गृहपति, पिता, शोचिष्केश आदि के रूप में स्मरण किया गया है। इन्द्र को वृत्रहन्ता, शचीपति, सम्राट्, सेनाओं के पराजेता, स्वराज्य के आराधक आदि के रूप में चित्रित किया गया है। रुद्र को भिषग्राज, स्थिरधन्वा, क्षिप्रेषु आदि कहा गया है। इस प्रकार के संकेत विविध क्षेत्रों में इन शब्दों के योगरूढ़ अर्थों के अन्वेषण में सहायक होते है। योगार्थ-प्रक्रिया का अर्थत् यौगिकत्व एवं योगरूढ़त्व के सिद्धान्त का विवेकपूर्वक अनुसरण करते हुए महर्षि यास्क ने अनेक वैदिक शब्दों के एकाधिक अर्थ किये हैं, जो वेदों के विभिन्न प्रसंगों में सही उतरते हैं। समुद्र का अर्थ पार्थिव समुद्र के अतिरिक्त अन्तरिक्ष भी किया है। काष्ठा शब्द के अर्थ दिशा, उपदिशा, आदित्य, युद्धप्रान्त एवं स्थावर तथा अस्थावर जल किये हैं। स्वसर के अर्थ दिवस और सूर्य किये हैं। अर्क के अर्थ अर्चनीय देव, मन्त्र, अन्न और आक दिये हैं। अकूपार के अर्थ सूर्य, समुद्र और कच्छप किये हैं। निचुम्पुण के अर्थ सोमरस, समुद्र और यज्ञ किये हैं। कृति के अर्थ यश, अन्न और गुदड़ी किये हैं। अंसत्र के अर्थ धनुष और कवच किये हैं। आशिष् के अर्थ दूध और आशीष या इच्छा किये हैं। निरुक्त के दैवत काण्ड में यास्क ने वैदिक प्रमाणों के आधार पर ही कतिपय वैदिक देवों के योगरूढ़ अर्थ निश्चित करने का प्रयास किया है।

किन्तु यौगिकता के आधार पर योगरूढ़ अर्थों का यास्क का यह निर्णय अन्तिम प्रमाण नहीं है। इससे और अधिक आगे बढ़ा जा सकता है। पर इतना ध्यान रखना आवश्यक है कि योगरूढ़ अर्थों के निश्चय में स्वेच्छाचारिता का कोई स्थान नहीं है। किसी भी यौगिक अर्थ को लेकर इच्छानुसार कोई भी योगरूढ़ अर्थ नहीं कल्पित किया जा सकता। वह प्रमाण-परिपुष्ट तथा यथासम्भव वेदानुमोदित होना चाहिए। गो शब्द के गन्ता तथा यथासम्भव वेदानुमोदित होना चाहिए। गो शब्द के गन्ता या गन्त्री यौगिक अर्थ को लेकर गौ के योगरूढ़ अर्थ हाथी, घोड़ा, ऊँट, भैंस, चिड़िया, गिलहरी आदि नहीं किये जा सकते।

दयानन्द की देन

स्वामी दयानन्द सरस्वती ने वैदिकशब्दों के योगरूढ़ अर्थ करने के अनुसन्धान को और अधिक आगे बढ़ाया। उन्होंने वैयाकरण शाकटायन तथा नैरुक्तों द्वारा प्रतिपादित धातुजत्व अर्थात् शब्दों के यौगिकत्व एवं योगरूढ़त्व के सूत्र को पकड़ कर वेदार्थ में एक क्रान्तिकारी परिवर्धन कर दिखाया। यौगिकत्व एवं योगरूढ़त्व के सिद्धान्त को अपनाने की दृष्टि से वेदभाष्य को संकीर्ण क्षेत्र से निकाल कर व्यापक और बहुक्षेत्रगामी बना दिया। उनका दूसरा योगदान यह है कि उन्होंने वेद के ऐतिहासिक प्रतीत होनेवाले नामों की यौगिक एवं योगरूढ़ व्याख्या करके वेद को इतिहास- परक व्याख्या के निर्मम प्रहार से मुक्त करने की दिशा प्रशस्त की। जब कोई विद्वान् प्रारम्भ में सप्रमाण किसी वैदिक शब्द नवीन अर्थ का आविष्कार करता है तब उसी समय वह भले ही सर्वसम्मत रूप से स्वीकार न किया जाए, किन्तु शनैः-शनैः स्वीकार्य होकर योगरूढ़ की श्रेणी में आ जाता है।

प्रथम योगदानः वेदार्थ की व्यापकता

प्रायः यह समझा जाता था कि वेदों में जो अग्नि, इन्द्र, रुद्र, मित्र, वरुण, अर्यमा, सविता, विष्णु, मरुतः त्वष्टा, अश्विनौ आदि नाम आते हैं वे किन्हीं देवता-विशेषों को ही सूचित करते हैं, तदतिरिक्त उनका कोई योगरूढ़ अर्थ नहीं होता, देवतावाची पदों के यौगिक अर्थ केवल उन-उन देवों के विशिष्ट गुण-धर्मों को ही द्योतित करते हैं। यथा इन्द्र शब्द का योगार्थ स्ववाच्य देवता के परमैश्वर्यशालित्व, वीरत्व आदि को, अश्विनौ शब्द का योगार्थ स्ववाच्य देवता-युगल के व्याप्तिशालित्व आदि को सूचित करता है। इसके अतिरिक्त उनके योगार्थ से कोई अन्य योगरूढ़ अर्थ अभिहित नहीं होता। परन्तु दयानन्द ने योगार्थ के आधार पर देवतावाची इन्द्र आदि पदों के विविध क्षेत्रों में विविध, प्रमाणपरिपुष्ट योगरूढ़ अर्थ करके वेदमन्त्रों के पारमार्थिक और व्यावहारिक दृष्टि ले अनेक अर्थों की योजना अपने भाष्य में प्रदर्शित की। प्रायः निरुक्त-प्रतिपादित और क्वचित् नूतन विर्नचनों को लेकर उन्होंने इन्द्र के परमेश्वर, जीवात्मा, प्राण, सूर्य, वायु, विद्युत्, सम्राट्, शूरवीर, सेनापति, विद्वान्, गृहपति, धनिक, विवाहित पति, अध्यापक, उपदेशक, कृषक आदि अर्थ किये हैं। त्वष्टा के परमेश्वर, अग्नि, सूर्य, विद्युत्, वायु, सेनापति, सभापति, शिल्पी आदि अर्थ लिखे हैं। रुद्र के ईश्वर, जीवात्मा, प्राण, अग्नि, वायु, राजा सेनाध्यक्ष, वैद्य अनादि अर्थ दिये हैं। उषा का प्राकृतिक उषा के अतिरिक्त विदुषी नारी अर्थ भी किया है। अदिथि के जगज्जननी के अतिरिक्त आत्मा, वाणी, पृथिवी, प्रकृति, सूर्यदीप्ति, विदुषी, माता, राजमहिषी, राजसभा आदि अर्थ कि हैं। अश्विनौ से प्राण-अपान, जल-अग्नि, वायु-जल, अग्नि-वायु, द्यावापृथिवी, राजा-अमात्य, राजा-प्रजा, सभा-सेनाधीश, अध्यापक-उपदेशक, स्त्री-पुरष आदि युगलों का ग्रहण किया है। ऐसी ही स्थिति अन्य देवताओं के अर्थों की है। इस प्रकार यौगिकवाद एवं योगरूढ़वाद के आधार पर वैदिक देवताओं के अनेकविध अर्थ करने के परिणामस्वरूप दयानन्द के वेदभाष्य के आलोक में वेदमन्त्रों में अधत्मविद्या, योगविद्या, धनुर्विद्या, गान्धर्वविद्या, वाणिज्यविद्या, अध्ययन-अध्यापनविद्या, पशुपालनविद्या, कृषिविद्या, नौविमानादिविद्या, धर्म, ज्योतिष, राजनीति, चिकित्साशास्त्र आदि विविध ज्ञान-विज्ञान की बातें दृष्टि गोचर होने लगी हैं।

द्वितीय योगदान : ऐतिहासिक नामों की यौगिक व्याख्या

वेदार्थ का ऐतिहासिक सम्प्रदाय यास्क से भी पुराना है। यास्कीय निरुक्त में इस सम्प्रदाय का कई बार उल्लेख हुआ है तथा यास्क ने कई स्थलों पर इससे नैरुक्तों का मतभेद प्रदर्शित किया है। इस सम्प्रदाय की प्रवृत्ति वैदिक वर्णनों को ऐतिहासिक रंगत देने की है। इस सम्प्रदाय का जन्म कतिपय वैदिक तथा ऐतिहासिक नामों के साम्य को लेकर ही हुआ है, परन्तु वेदों का अन्तःसाक्ष्य ही इस बात को प्रमाणित कर देता है कि वेदों में वे शब्द किसी ऐतिहासिक अर्थ को सूचित करने के लिए प्रयुक्त नहीं हुए हैं, परन्तु धातुज होने से वे किसी अन्य ही यौगिक या योगरूढ़ अभिप्राय को प्रकट करते हैं। वेदों में अनेक शब्द ऐसे भी हैं, जो इतिहास में भी आये हैं, तो भी कोई भी वेदभाष्यकार उनका इतिहास-परक अर्थ नहीं

कर सका। उदाहरणार्थ निम्न नाम द्रष्टव्य हैं, महावीर, दशरथ, वातापि, धनञ्जय, हिरण्यकशिपु, पाञ्चजन्य, अजातशत्रु, विभीषण, पराशर, गोविन्दु, सीता, राम, लक्ष्मण, अयोध्या, दशरथ, पुलस्ति। बहुत से शब्द ऐसे भी हैं, जिनके विषय में भाष्यकार दुविधा में पड़ गये हैं कि इन्हें ऐतिहासिक मानें या यौगिक, यथा तृणस्कन्द, दुर्योण, जातूष्ठिर, शशीयसी, भेद, ध्रुवृष, प्रियमेध।

सिद्धान्तरूप में सायण भी वेदों में इतिहास नहीं मानते। अपने ऋग्वेदभाष्य की भूमिका में वेदों का अपौरुषेयत्व (अमनुष्यकृतत्व) एवं प्रामाण्य सिद्ध करते हुए मीमांसासूत्रों के आधार पर उन्होंने लिखा है कि वेदों में प्रयुक्त 'बबर' आदि नामों को देखकर यह नहीं समझना चाहिए कि ये किन्हीं ऐतिहासिक मनुष्यों के नाम हैं, अपितु 'ब-ब-र' ध्वनि के साथ प्रवाहित होने के कारण वायु का नाम 'बबर' है परन्तु भूमिका में यह प्रतिज्ञा करके भी वेदभाष्य करते हुए सायण यत्र-तत्र इतिहास-परक अर्थ कर गये हैं। अथवा यह वैषम्य इस कारण हो सकता है कि सायणभाष्य यद्यपि है सायण के नाम से, किन्तु वह अनेक पण्डितों का किया हुआ है। केवल स्वामी दयानन्द ऐसे वेदभाष्यकार हैं, जिन्होंने वेदों में इतिहास न होने की मान्यता का अपने भाष्य में भी पूर्णरूप से निर्वाह किया है।

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका के वेदसंज्ञाविचार-प्रकरण में प्रतिपक्षी की 'वेदों में भी जमदग्नि, कश्यप आदि ऐतिहासिक नाम आते हैं' इस शंका का उत्तर देते हुए शतपथ के प्रमाण से दयानन्द कहते हैं कि **'त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्'** यजुः०३.६२ आदि मन्त्रों में जमदग्नि, कश्यप आदि देहधारी मनु,द्वय के नाम नहीं हैं, किन्तु जमदग्नि चक्षु को कहते हैं तथा कश्यप प्राण का नाम है। अन्त में निष्कर्ष देते हुए लिखते हैं कि मन्त्रभाग में इतिहास का लेश भी नहीं है, अतः सायणाचार्य आदि ने वेदमन्त्रों में जहाँ कहीं इतिहास का वर्णन किया है वह भ्रममूलक ही है।

ऋ० १.३१.११ में नहुष शब्द आया है, जिसे सायण ने इस नाम के ऐतिहासिक राजा के रूप में लिया है, किन्तु दयानन्द अपने भाष्य में वैदिक कोष निघण्टु (२.३) का प्रमाण देकर नहुष का अर्थ मनुष्य करते हैं और सायण की आलोचना करते हुए लिखते हैं कि साय ने जो नहुष को राजा का नाम माना है वह ठीक नहीं है, क्योंकि वेदों के सनातन होने से उनमें पश्चाद्वर्ती किसी नहुष राजा की गाथा नहीं हो सकती। **'कक्षीवन्तं य औशिजः'** ऋ० १.१८.१ की व्याख्या में सायण ने उशिक् नाम की माता का पुत्र कक्षीवान् ऋषि अर्थ किया है। यहाँ भी दयानन्द स्वयं यौगिक अर्थ करते हैं तथा सायण के विषय में लिखते हैं कि सायण ने कल्पित पुराणेतिहास की भ्रान्ति से इस मन्त्र को अन्यथा ही व्याख्या की है। ऋ० १.३.१७ में प्रयुक्त ययाति शब्द से सायण ने ययाति नामक ऐतिहासिक राजा गृहीत किया है, किन्तु दयानन्द ययाति का अर्थ प्रयत्नवान् पुरुष करते हैं तथा यहाँ भी सायण के व्याख्यान को असंगत बताते हैं। ऋ० १.३६.१८ के भाष्य में सायण ने तुर्वश, यदु, उग्रदेव, नववास्तु, बृहद्रथ और तुर्वीति को ऐतिहासिक राजर्षि-विशेष माना है, किन्तु दयानन्द इनका यौगिक अर्थ करते हैं तथा सायण के अर्थ को भ्रान्त घोषित करते हैं।

दयानन्द ने ऋग्वेद का मण्डल ७,, सूक्त ६१, मन्त्र २ तक तथा यजुर्वेद (वाजसनेयी माध्यन्दिन शुक्ल) सम्पूर्ण का भाष्य किया है। इस समस्त सुदीर्घ भाष्य में एक भी ऐतिहासिक प्रतीत होनेवाला नाम ऐसा नहीं बचा है, जिसका दयानन्द ने यौगिक अर्थ या यौगिक के आधार पर योगरूढ़ अर्थ आविष्कृत करके और उसे तथाकथित इतिहास के पंजे से छुड़ा कर मन्त्र का भिन्न प्रकार से पारमार्थिक या व्यावहारिक अर्थ न किया हो। इन नामों में कुत्स, शुनःशेप, अत्रि, अम्बरीष, दिवोदास, वसिष्ठ, दीर्घतमस, अगस्त्य, विश्वामित्र, वामदेव, त्रसदस्यु आदि को ले सकते हैं, जो सायण के अनुसार ऋषि-विशेष या राजाविशेष अर्थों में रूढ़ हैं, किन्तु दयानन्द की प्रतिभा ने जिन्हें धातुजत्व के आधार पर योगरूढ़ की श्रेणी में लाने का प्रयास किया है।

इस प्रकार ऐतिहासिक प्रतीत होनेवाले शततः ऋषियों, राजाओंत्रदियों, नगरों आदि के नाम दयानन्द के वेदभाष्य में धातुजत्व के अर्थात् यौगिकत्व एवं योगरूढ़त्व के सिद्धान्त के आधार पर व्याख्यात हुए हैं, जिससे दयानन्द द्वारा अव्याख्यात वेदभाष्य में आनेवाले इतर नामों के व्याख्यान की शैली भी प्रदर्शित हो जाती है। इससे सायणप्रभृति मध्यवर्ती भाष्यकारों ने तथा वेदों पर कार्य करनेवाले मैक्समूलर, विलसन, ग्रासमन, ग्रिफित, मैकडानल, कीथ, ह्विटने आदि विदेशी विद्वानों ने वेदों की आधारभित्ति पर जो इतिहास का चमकीला महल खड़ा कर लिा है वह शाकटायन, यास्क आदि महर्षियों से प्रवर्तित और दयानन्द से प्रवर्धित, प्रसारित, आन्दोलित एवं तरंगित योगार्थवाद के प्रबल आघात से पूर्णतः धराशायी हो जाता है।

वस्तुतः वेदों में इतिहास का अन्वे,म प्रथम दृष्टि में जितना अधिक तर्कसंगत एवं प्रलोभक प्रतीत होता है उससे भी अधिक अयुक्तियुक्त एवं विपज्जनक है। यदि इतिहास की सरणि पर चलें तो सचमुच वेद के प्रयेक मन्त्र पर इतिहास रचा जा सकता है। बृहद्देवता ग्रन्थ के रचयिता शौनक ने ऐसे ही कल्पित इतिहास का नमूना प्रदर्शित किया है, जिसे हम सच मान बैठे हैं और इतिहास की पुष्टि के लिए उसे उद्धृत करते रहते हैं। वेदमन्त्रों में पद-पद पर इतिहास के अनुसन्धान की प्रवृत्ति यदि बढ़ती गयी तो निश्चय ही वेदों में जो पारमार्थिक एवं व्यावहारिक रहस्यार्थ छिपे हैं वे सर्वथा अध्येताओं की दृष्टि से ओझल होते जाएँगें। देव दयानन्द की दूरदर्शिनी दृष्टि ने वेदार्थ पर आनेवाली इस विपत्ति को सामने खड़ा देखकर ही वेदानुसन्धान में प्राचीनों द्वारा प्रतिपादित शब्दों के धातुजत्व के सिद्धान्त को दृढ़तापूर्वक ग्रहण करने का सक्रिय परामर्श प्रदान किया हैं।

महावैयाकरण शाकटायन एवं निरुक्तकार यास्क से रोपी गयी, वेद-वृक्ष पर लहराती हुई, एवं दयानन्द-रूपी माली से सींच-सींच कर पल्लवित और पुष्पित की गयी योगार्थवाद की मनोरम वल्लरी को आँख से ओझल न करके ही हम वेदकल्पद्रुम की मधुमय मनोहारिता का दर्शन करने एवं उसकी शीतल, सुखद छाया को प्राप्त करने में समर्थ हो सकते हैं।

गाय और मनुष्य का माता और पुत्र-पुत्री का सम्बन्ध'

-मनमोहन कुमार आर्य

मनुष्य और गाय दोनों चेतन शरीर धारी प्राणी हैं। दोनों ही शाकाहारी भी हैं परन्तु दोनों के भोजन में भिन्नता है। मनुष्य गोदुग्ध, फल व अन्न आदि का सेवन करता है तो गाय माता घास व तृण आदि वनस्पतियों का सेवन करती है। यदि गाय को अन्न दिया जाये तो वह उसका भी सेवन करती है। गाय किसी भी परिस्थिति में अपनी क्षुधा निवृत्ति के अन्य प्राणियों की हिंसा नहीं करती। गाय मनुष्य से उसका कुछ लेती नहीं है अपितु अपने जीवन भर मनुष्य को इतना देती है कि उसकी गणना करना असम्भव है। जिस देश में जितनी अधिक गाय होंगी उस देश के नागरिक उतने ही अधिक स्वस्थ, निरोग, बुद्धिमान, दीर्घायु, सदाचारी, संयमी, शाकाहारी व एक दूसरे से प्रेम करने व सहयोग देने वाले होंगे। गाय की सेवा करने से मनुष्य को अमृत समान दुग्ध व अमृतमय औषध के रुप में गोमूत्र मिलता है। गोमूत्र से कैंसर जैसे भयानक रोग की चिकित्सा भी सम्भव है। अनेक लोगों इसके सेवन से लाभान्वित हुए हैं।

गोदुग्ध व गोमूत्र के साथ अन्न उत्पादन में सर्वोत्कृष्ट खाद के रूप में गोबर भी प्राप्त होता है। यह गोबर अनेक प्रकार से उपयोग में लाया जाता है व लाया जा सकता है। गोबर के उपले बनाकर हम चूल्हे में भोजन पका सकते हैं। गोबर से सर्वोत्तम खाद तो बनती ही है जिससे हमारे खेतों में स्वास्थ्यवर्धक व रोग निवारक अन्न उत्पन्न होता है। गोबर से आजकल रसोई गैस व विद्युत का उत्पादन भी किया जाने लगा है जिससे घर व पथ को प्रकाशित किया जाता है। गोबर का धुंआ कृमि नाशक होता है जिससे वायु से होने वाले अनेक रोग भी सताते नहीं हैं। गाय अपने जीवन में औसत 13 बार सन्तान उत्पन्न करती है। इससे हमें पुनः नये गाय व बैल मिलते हैं जिससे हम गोदुग्ध आदि पदार्थों सहित खेती करने के लिए बैल प्राप्त करते हैं। इन बैलों का कृषि कार्यों में उपयोग करने से ट्रैक्टरों के समान प्रदुषण नहीं होता और न ही बहुत बड़ी धनराशि ट्रैक्टर खरीदने व नियमित रूप से डीजल व मरम्मत आदि पर व्यय करनी पड़ती है। बैल को गाड़ी के रूप में कृषि उपज को एक स्थान से दूसरे स्थान पर लाने ले जाने में भी प्रयोग किया जाता है। सामान को एक स्थान से दूसरे स्थान पर अल्प व्यय में लाने ले जाने का गांवों में यह उत्तम साधन है। हम पचपन वर्ष पूर्व एक बैलगाड़ी में बैठकर ही वधु पक्ष के घर पर पहुंचे थे। सृष्टि के आरम्भ से लेकर दो तीन दशाब्दि पूर्व तक हमारे देश की कृषि बैलों पर ही निर्भर थी। आज भी गांवों में बैलों से ही खेती की जाती है। इस प्रकार हमें गाय व बैलों से जितने लाभ होते हैं, इसकी गणना की जाये तो एक गाय गोदुग्ध व कृषि में बैलों द्वारा उत्पन्न होने वाले अन्न के रूप में अपने जीवन भर में हमें करोड़ों रूपये की सम्पत्ति देती है व उसकी बचत कराती है।

गाय पर सामान्य रूप से विचार करने पर हम पाते है कि परमात्मा द्वारा बनाये गये सभी पशुओं में गाय ईश्वर की सर्वोत्तम कृति है जिससे मनुष्य सबसे अधिक लाभान्वित होते हैं। पहला लाभ तो हमें यह होता है कि हम देश व समाज के लिए उपयेगी एक बहुमूल्य व बहुपयोगी पशु की सेवा करते हैं। कर्म-फल सिद्धान्त के अनुसार गो की सेवा करने से मनुष्य का यह जीवन व परजन्म सुधरता है। गो की सेवा करने से हमें कुछ समय बाद गाय के ब्याहने पर बछड़ी व बछड़े मिलते हैं जो बाद में गाय व बैल के रूप में हमारी सेवा करते हैं। गाय से जो लाभ होते हैं उसका अन्य कोई अच्छा व सस्ता विकल्प आज के आधुनिक युग में भी हमारे पास नहीं है। हमारे देश में दहेज की प्रथा शास्त्रीय नहीं है परन्तु विवाह में गोदान की परम्परा अवश्य शास्त्रीय है। वधु का पिता अपनी कन्या के विवाह में गोदान किया करता था। गाय कन्या के घर जाकर दूध से पूरे परिवार का भरण पोषण करती थी। हमारे यहां एक प्रथा और थी जो लुप्त हो रही है या लगभग होने को है। वह प्रथा यह थी कि जब कोई कन्या किसी वृद्ध महिला व पुरुष का अभिवादन करती थी तो वह उसे आशीर्वाद देते हुए कहते थे 'दूधो नहाओ पूतो फलो'। इस आशीर्वाद में रहस्य छिपा हुआ प्रतीत होता है। इसका अर्थ यही लगता है कि खूब दूध पियो और पुत्र व पौत्रों के साथ आनन्द पूर्वक जीवन व्यतीत करो। आजकल की आधुनिक व्यवस्था में लोगों को देशी गाय का शुद्ध गोदुग्ध ही नहीं मिलता। वह सब गोमांसाहारियों की भेंट चढ़ गया है। यदि आप किसी नगर में रहते हैं और चाहें कि किसी देशी गाय का शुद्ध दूध मिल जाये

चलो हरिद्वार!

ओ३म्

चलो हरिद्वार!!

पाखण्ड खण्डिनी पताका व
गुरुकुल परम्परा की ऐतिहासिक भूमि
गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार के परिसर में

अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन

दिनांक : 6, 7 व 8 जुलाई, 2018

स्थान : गुरुकुल कांगड़ी, हरिद्वार
(विद्यालय विभाग के प्रांगण में)

आर्य समाज के इतिहास में पहली बार आयोजित
गुरुकुलों के इस महाकुम्भ में भारी संख्या में पहुँचने की आर्य समाजों, प्रान्तीय सभाओं से अपील!

आप सभी से प्रार्थना है कि भारी संख्या में पधारकर तन–मन–धन से सहयोग करें।

आयोजक

सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा

''महर्षि दयानन्द भवन'' 3/5 आसफ अली रोड, नई दिल्ली–110002

दूरभाष :– 011–23274771, 23260985, ई–मेल : sarvadeshikarya@gmail.com, sarvadeshik@yahoo.co.in

तो यह लगभग असम्भव ही है। लोगों ने दूध कम देने के कारण गुणकारी दुग्ध देने वाली देशी गायों को पालना ही बन्द कर दिया है। जर्सी या विलायती गाय के दूध में देशी गाय वाले गुण नाम मात्र ही कहे जा सकते हैं। आजकल तो शहरों में अधिकांशतः सिन्थेटिक दूध मिलता है जो अनेक रोगों उच्च रक्त चाप, मधुमेह, लीवर व किडनी आदि के रोगों को उत्पन्न करता है। आजकल जिन रासायनिक खादों से कृषि की जाती हैं उससे उत्पन्न अन्न आदि पदार्थों भी बीपी, शुगल से लेकर कैंसर जैसे भयावह रोगों को उत्पन्न करते हैं। यह सब गाय की सेवा न करने, उसे उचित महत्व न देने और आधुनिक जीवन व्यतीत करने आदि दोषों का परिणाम है।

आजकल नगरों में बहुत से दम्पत्तियों को सन्तानें नहीं होती। वह लाखों रूपया व्यय करके भी सन्तान सुख से वंचित रहते हैं। आजकल ऐसे लोगों के लिए टेस्टट्यूब बेबी का विकल्प बचता है। कुछ लाभान्वित होते हैं परन्तु सभी नहीं। यह भी देखा गया है कि टेस्टट्यूब बेबी सामान्य सन्तानों की तुलना में कुछ कमजोर होती हैं। इसके विपरीत प्राचीन काल व आधुनिक काल में जिन परिवारों में देशी गाय होती थीं व होती हैं, वहां सन्तान उत्पन्न न होने जैसे रोग व समस्या से दूर रहते हैं। वहां स्वस्थ व बलवान सन्तानें उत्पन्न होती हैं। नगरों में जहां सभी प्रकार की चिकित्सीय सुविधायें उपलब्ध हैं, उनकी सन्तानें ग्रामों की सन्तानों से स्वास्थ्य, बल व आयु की दृष्टि से कमतर ही होती हैं। नगरों के लोगों को न तो शुद्ध दुग्ध मिलता है न शुद्ध अन्न से बना भोजन और न ही फलादि पदार्थ। वह जो अन्न व फल खाते हैं वह शुद्ध व पवित्र भूमि में हुआ है अथवा मल–मूत्र के संसर्ग से उत्पन्न हुआ है, उन्हें इसका ज्ञान नहीं होता। गांव में अन्न व दुग्ध प्रायः शुद्ध ही मिलता है। अतः वहां न अधिक रोग होते हैं और न ही सन्तानों की 1 या दो तक सीमित संख्या जैसी नगरों में होती है, वैसी कोई समस्या आती है। इसी कारण आज भी हमारा धर्म व संस्कृति गांवों के कारण सुरक्षित है। आगे क्या होगा, इस पर प्रश्न चिन्ह लगा हुआ है।

गोरक्षा की चर्चा करने पर प्रश्न किया जाता है कि यदि गोमांसाहार नहीं होगा तो बूढ़ी गाय और बैलों का क्या उपयोग है? यह समस्या हमारी दृष्टि में मनुष्यों द्वारा उत्पन्न की हुई है। परमात्मा ने यह समस्त सृष्टि केवल मनुष्यों के लिए ही नहीं बनाई अपितु इस पर पशु व पक्षियों का भी मनुष्यों के समान ही अधिकार है। हमने उनके हिस्से के भूभाग का अतिक्रमण कर उस पर कब्जा कर लिया है। सृष्टिकाल के आरम्भ से लगभग 500 वर्ष पूर्व तक भारत प्रायः शाकाहारी रहा है। इतिहास में कभी बूढ़ी गायों व बैलों के रक्षण की समस्या सम्मुख नहीं आयी। सब कुछ सामान्य रूप से चलता रहा। गोहत्या व गोमांसाहार करने की स्थिति इस देश में नहीं आयी। विदेशी आक्रमणकारी लोगों के आने के कारण ही यह समस्या उत्पन्न हुई है। जब लगभग दो अरब वर्षों तक यह समस्या नहीं आयी तो अब भी इसे दूर किया जा सकता है। सरकार का दायित्व है कि वह गो आदि सभी पशुओं की रक्षा करें व उनके संरक्षण के उपाय करे। गोहत्या व अन्य सभी पशुओं की हत्याओं पर पूर्ण प्रतिबन्ध हो और हत्या करने वालों को कठोरतम दण्ड दिया जाना चाहिये। यदि ऐसा नहीं होगा तो यह देश, इसका प्राचीनतम सर्वोत्तम वैदिक धर्म व संस्कृति बच नहीं सकेगी। आर्यसमाज को इस मानवीय एवं धर्म से जुड़ी समस्या के लिए संघर्ष कर इसे हल करना व कराना चाहिये।

गाय के महत्व की चर्चा करते हैं तो इसका एक पक्ष यह भी सामने आता है कि यदि किसी नवजात शिशु की माता न रहे या उसकी माता को दूध न बने तो बच्चा जीवित कैसे रहे ? इसका एकमात्र सरलतम व सुलभ विकल्प देशी गाय का दूध ही है। गाय के दूध से बच्चे का विकास माता के दूध के प्रायः समान ही होता है। गाय अपने जीवन में तो दूध, गोमूत्र, गोबर आदि से हमारा रक्षण व पोषण करती ही है, मरने के बाद उसका चर्म भी हमारे पैरों की रक्षा करने व अन्य कई प्रकार से हमारे उपयोग में आता है।

वेदों के महान ऋषि दयानन्द सरस्वती जी ने गोकरुणानिधि नामक पुस्तक लिखी है। इस पुस्तक में उन्होनें एक गाय की एक पीढ़ी से, गाय व बैलों द्वारा, जो दुग्ध व अन्न प्राप्त होता है उसकी गणितीय विधि से गणना की है। उन्होंने गणना कर यह तथ्य प्रस्तुत किया है कि एक गाय की एक पीढ़ी से 4,10,440 मनुष्यों का पालन एक बार के भोजन से होता है। यदि यह मान ले कि एक बार का भोजन औसत पचास रुपयों का होता है तो इससे अनुमानतः 2,05,22,000 दो करोड़ पांच लाख बाईस हजार रूपये का धन प्राप्त किया जा सकता है। ऐसे उपयोगी पशु को मारकर जो लोग मांसाहार करते हैं वह ईश्वर, वेद एवं मनुष्यता की दृष्टि से अत्यन्त निन्दनीय हैं। 'अवश्यमेव हि भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम के अनुसार ईश्वर उन्हें उनके इस निन्दनीय कर्म का

दण्ड अवश्य देगा। गाय की ही तरह से बकरी भी अत्यन्त उपयोगी पशु है। इसका दुग्ध भी गाय के समान ही अनेक औषधिय गुणों से युक्त है। इसकी भी रक्षा की जानी चाहिये। ऐसा होना तभी सम्भव है जब वेदों के ज्ञानी ऋषि व विद्वान देश के कर्ता धर्ता हों या फिर शुद्ध व पवित्र बुद्धि वाले लोग देश की राजनीतिक सत्ता पर स्थापित हों। यह कभी होगा या नहीं ईश्वर ही जान सकता है।

गो का घृत विष नाशक होता है। इससे वायु प्रदुषण के दुष्प्रभाव को समाप्त किया जा सकता है। इसका उपाय वेदों ने यज्ञ वा अग्निहोत्र को बताया है। यज्ञ में गोदुग्ध से बने घृत व प्रदुषण निवारक ओषधियों की आहुति देने से न केवल वायु व जल आदि की शुध्द होती है अपितु इससे आवश्यकता के अनुसार वर्षा होती है जिससे कृषि उत्पादन भी पोषण गुणयुक्त उत्तम व अधिक मात्रा में होता है। यज्ञ में जो धूम्र उत्पन्न होता है वह वनस्पतियों का भोजन बन जाता है। गोहत्या व गोमांसाहार से सज्जन लोगों की यह हानि हो रही है कि इससे उन्हें देशी गाय का अमृत तुल्य दुग्ध व घृत मिलना बन्द हो गया है। यदि मनुष्य मांसाहार न करता तो हमारा अनुमान है कि आज भारत व विश्व में जितने एम्स व अन्य बड़े बड़े चिकित्सालय खुले व बने हैं, उनकी इतनी मात्रा में आवश्यकता न होती। आजकल के अधिकांश रोग विषयुक्त अन्न व वायु, जल आदि के प्रदुषण से ही हो रहे हैं। प्राचीन काल में यज्ञ के प्रभाव से अन्न, वायु एवं जल सभी उत्तम कोटि के मिलते थे। हमारे पास अनेक उदाहरण हैं कि जब एक किसी रोगी को किसी बड़े नामी अस्पताल में भर्ती कराया गया तो रोग तो ठीक क्या होना था, वह बड़ा अस्पताल रोगी को ठीक न कर सका और कुछ ही दिनों में रोगी की मृत्यु हो गई। इसके बाद मृतक के परिवार जनों को 5 से 15 लाख का बिल पकड़ा दिया जाता है। मृतक का शरीर व शव परिवार को तभी दिया जाता है जब अयुक्तिसंगत लाखों रूपये की धनराशि वसूल हो जाती है। बहुत से लोगों ने इसी कारण रूग्ण होने पर भी अस्पताल में जाना बन्द कर दिया है। वह चाहते हैं कि उनके प्राण भले ही जल्दी निकल जायें लेकिन अपने परिवार जनों की उपस्थिति में उनके सामने ही निकले। हमें भी यही ठीक लगता है। यह सब स्थिति वेद मार्ग को छोड़ने, गोहत्या व गोमांसाहार आदि जैसे कृत्यों का ही परिणाम प्रतीत होती है।

यह भी बता दें कि वेद ईश्वरीय ज्ञान है। वेदों में ईश्वर ने गाय को विश्व की माता बताया है। उसे ब्रह्माण्ड की धुरी भी कहा है। वेदों में गो के लिए अघ्न्या शब्द का प्रयोग कर उसे हनन अर्थात् हत्या न करने योग्य बताया है। वैदिक धर्म व संस्कृति में गो, अश्व, बकरी व भेड़ को ग्राम्य पशु कहकर इन्हें मनुष्य का परिवार बताया गया है। गोरक्षा पर पूर्व यशस्वी सांसद एवं ऋषि दयानन्द भक्त पं. प्रकाशवीर शास्त्री जी ने 'गोहत्या राष्ट्र हत्या' नामक पुस्तक लिखी है। यदि कोई व्यक्ति ऋषि दयानन्द की गोकरूणानिधि, स्वामी विद्यानन्द सरस्वती की गो की पुकार, पं. प्रकाशवीर शास्त्री की गोहत्या राष्ट्र हत्या और डॉ. ज्वलन्त कुमार शास्त्री की गोरक्षा राष्ट्ररक्षा पुस्तकों को पढ़े लें तो उनकी बन्द आंखें खुल सकती हैं। लेख को और अधिक विस्तार न दे कर ऋषि दयानन्द की चेतावनी के कुछ शब्द प्रस्तुत कर लेख को विराम देते हैं। वह लिखते हैं कि 'इससे यह ठीक है कि गो आदि पशुओं का नाश होने से राजा और प्रजा का भी नाश हो जाता है क्योंकि जब पशु न्यून होते हैं तब दूध आदि पदार्थ और खेती आदि कर्मों की भी घटती होती है।

अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन, हरिद्वार के लिए अभी से अपना आरक्षण सुरक्षित करवा लें

दिल्ली से हरिद्वार जाने वाली ट्रेनों का विवरण निम्न प्रकार है :-

1. Dehradun EXP (19019) (NZM to HW) Time : 5.45 - 14.40
2. Dehradun Shtbdi (12017) (NDLS to HW) Time : 6.45 - 11.22
3. Haridwar EXP (22917) (NZM to HW) Time : 11.00 - 15.50
4. Ujjaini Express (14309) (NZM to HW) Time : 11.30 - 17.20
5. IND DDN Express (14317) (NZM to HW) Time : 11.30 - 17.20
6. Dehradun EXP (22659) (NZM to HW) Time : 12.55 - 18.45
7. Dehradun EXP (12687) (NZM to HW) Time : 21.10 - 03.05
8. UDZ HW EXP (19609) (DLI to HW) Time : 3.40 - 10.25
9. LTT HW AC SUP (12171) (NZM to HW) Time : 7.10 - 13.15
10. Uttaranchal EXP (19565) (NDLS to HW) Time : 11.00 - 16.40
11. Utkal Express (18477) (NZM to HW) Time : 15.00 - 20.55
12. DDN Janshtbdi (12055) (NDLS to HW) Time : 15.20 - 19.50
13. Mussoorie EXP (14041) (DLI to HW) Time : 22.15 - 06.05
14. Nanda Devi EXP (12205) (NDLS to HW) Time : 23.50 - 3.52
15. Haridwar EXP (12911) (NZM to HW) Time : 11.00 - 16.40

नोट : (NZM) का अर्थ हजरत निजामुद्दीन, (NDLS) का अर्थ नई दिल्ली, (DLI) का अर्थ पुरानी दिल्ली, (HW) का अर्थ हरिद्वार।

वैचारिक क्रान्ति के लिए सत्यार्थ प्रकाश पढ़ें।

ఆదిశంకరులు

గాయత్రీజపం వల్ల కలిగే మరొక ఉపలబ్ధి ఋతంభరాప్రజ్ఞ. ఇది అన్నిటికన్న ఉన్నత ఉపలబ్ధి-నర్వోన్నత ఉపలబ్ధి. ఇదే మనకు సమాధిస్థితిని కలిగించి సత్యసాక్షాత్కారం చేయిస్తుంది. ఆ సత్యం సామాన్య సత్యంకన్న చాలా గొప్పది. దానిని 'ఋతం' అంటారు. సామాన్య సత్యానికీ ఋతానికి చాలా అంతరముంది. ఎట్లన-

ఇప్పుడు మీరు నన్ను 'సమయ మెంత ?' అని అడిగితే నేను చేతి గడియారం చూచి ఉదయం 10 గంటల 34 నిముషాలయినదని చెబుతాను. మరొక అరగంట తదువరి సమయమెంత ? యని అడిగితే గడియారం చూచి ఉదయం 11 గంటల 4 నిముషా లయినదని చెబుతాను. ఈ రెండు వర్యాయ ములు నేను చెప్పినది సత్యమే. అయినప్పటికీ యిది ఋతం కాదు. అది ప్రవాహసత్యమేగాని నిత్యసత్యంగాదు. ఏది నిత్యనత్యమో, ఎప్పుడూ ఒకేరకమైన సమాధానం వస్తుందో దానిని మాత్రమే ఋతమంటారు. ఉదా: 'అగ్ని వేడినీ ప్రకాశాన్నీ కలిగి ఉంది. భూమి ఆకర్షణశక్తిని కలిగిఉంది' ఈ మాటలు నిత్య సత్యములు. సంవత్సరాలు గడచినా యుగాలు గడచినా వీటిలో మార్పురాదు. ఇటువంటి ప్రాకృతిక అచల నియమాలను, పదార్థాల గుణాలను ఋతమంటారు. ఇట్టి ఋతజ్ఞానంలో కూడినదే ఋతంభరాప్రజ్ఞ.

ముఖ్యంగా గాయత్రీజపంవల్ల ఏకాగ్రత పెరుగుతుంది. అట్టి బుద్ధి ఏ విషయాన్నయినా ధారణ చెయ్యగలుగుతుంది. ధారణ బలపడినపుడు అంటే ఒకే విషయాన్ని నిరంత రాయంగా ధారణ చేసినపుడు అది ధ్యానమౌ తుంది. ధ్యాన పరిపక్వత సమాధిని కలిగి స్తుంది. మాధిలో - అంటే చిత్తవృత్తులు శాంతించి చిత్తము వృత్తిరహితమైనపుడు ధారణచేయబడిన పదార్థం లేదా విషయం సాక్షాత్కారమౌతుందంటారు యోగులు. ఇది బాహ్యప్రత్యక్షం వంటిది కాదట. దానిని యౌగికప్రత్యక్ష మంటారు. ఆ విధంగా కలిగిన జ్ఞానంలో ఎట్టి దోషంగానీ, మార్పుగానీ ఉండదు. అది ఋతంభరాజ్ఞానం-ఋత జ్ఞానం.

నేడు వైజ్ఞానికులు ప్రకృతిని నిశితంగా పరిశీలిస్తూ యిందు దాగియున్న శాశ్వత నియమాలను తెలుసుకోవడానికి చాలా ప్రయాసపడుతున్నారు. వీరి యీ ప్రయాస ప్రశంసనీయమే. ఇది ఒకరకమైన తపస్సు. వీరి యీ శ్రమవల్ల కొన్ని సూతనావిష్కారాలు లభిస్తున్నాయి. కొన్ని సుఖసాధనాలు సమకూరు తున్నాయి. మన ప్రాచీన వైజ్ఞానికులునూ ఈ విధంగానే శ్రమించారు. దీనితోబాటు వారు గాయత్రీజపంచేస్తూ అంతర్ముఖు లయ్యేవారు. అంతర్యామియైన పరమేశ్వరుని ధ్యానిస్తూ వారి ఆలోచనలు సరిగా ఉన్నవా ? లేవా ? అని సృష్టికర్త నడిగేవారు. ఆ పదార్థాన్ని గురించిన లేదా ఆ విషయాన్ని గురించిన విశేషజ్ఞానాన్ని పొంద యత్నించేవారు. ఆ రెండు ప్రయత్నాల వల్ల వారికి గొప్ప మేలుజరిగేది. వరమేశ్వరుని సహాయం లభించేది. సృష్టి రహస్యాలు చక్కగా తెలుసుకోగలిగేవారు. అట్టి వైజ్ఞానికులనే ఋషులంటారు. వేదాలను మన పరిశీలించి చూస్తే ప్రతీ సూక్తానికీ ముందు ఆ సూక్తంలోని మంత్రాలకు ఎవరెవరు ఋషులో, ఏవేవి దేవతలో, ఛందస్సు లెవ్వో, స్వరము లెవ్వో వ్రాసిఉంటాయి. అందులో ఋషులంటే - సృష్ట్యాదిలో మొదటగా ఆ మంత్రార్థాన్ని సమాధిస్థితిలో దర్శించినవారు. దర్శించిన లేదా పరమేశ్వరుని ద్వారా గ్రహించిన ఆ మంత్రార్థాన్ని సామాన్య మానవులకు తెలిపినవారు. అట్టి మహానుభావులపై కృతజ్ఞతతో వారి పేరును ఆ మంత్రానికి ఋషిగా చెప్పుకోవటమనేది అనాదిగా వస్తున్న సాంప్రదాయం. ఋతంభరా ప్రజ్ఞతోనే అది ఆ ఋషికి సాధ్యమయ్యింది. మనంకూడా సాధనచేసి ఋతంభరా ప్రజ్ఞను పొందవచ్చు. సమాధిస్థులమై ఆ మంత్రార్థాన్ని దర్శించవచ్చు. మన దేశంలో వేదకాలంనుండి ఈ 27వ చతుర్యుగంలోని ద్వాపరయుగాంతం వరకు చాలామంది ఋషులే ఉండేవారు. మహాభారత యుద్ధానంతరం జరిగిన పరిణామాలవల్ల వైదికప్రభ క్షీణించింది. వేదవ్యాస, జైమిని మహాఋషుల తదుపరి మహర్షి దయానంద సరస్వతి తప్ప మరెవ్వరూ ఆ స్థితిని అందుకోలేక పోయారు. ఆ మహాపురుషుడు స్వామీ విరజానంద సరస్వతి గారి నుండి పొందిన వేదజ్ఞానంతోను, విశుద్ధ జీవనంతోను, నిష్ఠతో చేసిన సంధ్యా గాయత్రీజప యోగాభ్యాసాలతోను ఋతంభరా ప్రజ్ఞను, ఋషిత్వాన్ని పొందారు. వారి సంక్షిప్త జీవనగాథ ఏమంటే -

మహర్షి దయానందుని కథ

మహర్షి దయానందులవారి జన్మనామం మూలశంకరుడు. వీరిది సామవేదీయ ఔదీచ్య బ్రాహ్మణ కుటుంబం. గుజరాత్ రాష్ట్రంలోని టంకారా గ్రామం. తండ్రి శ్రీ కర్షన్‌జీ తివారీ, తల్లి శ్రీమతి అమృతాబాయి, తండ్రి ఒక భూస్వామి మరియు రెవెన్యూ అధికారి (కలెక్టర్). వీరు శివభక్తులు, నిత్యం పార్థివ లింగాన్ని పూజించేవారు. శైవ పురాణాదుల శ్రవణం, కీర్తనం చేసేవారు. తన కుమారుడునూ తనవంటి శివభక్తుడు కావాలని శ్రీ కర్షన్‌జీ అభిలాష.

శ్రీ కర్షన్‌జీ ఐదవ యేటనే మూలశంకరు నకు అక్షరాభ్యాసం చేయించి సామాన్య సంస్కృతాన్ని నేర్ప వారంభించాడు. ఎనిమిదవ యేట ఉపనయన వేదారంభ సంస్కారాలు జరిపించి గాయత్రీ ఉపదేశాన్ని చేశాడు. వారి కుటుంబ సాంప్రదాయాన్ననునరించి సామవేదాన్ని ఆరంభింపజేసినా మధ్యలో దాని నాపి యజుర్వేదాన్ని చెప్పించాడు. పూర్వజన్మ సంస్కారంవల్లా, గాయత్రీజపంవల్లా మూల శంకరుని బుద్ధి ధారణావంతమయ్యింది. పద్నాలుగేండ్లు నిండకముందే సంపూర్ణ యజుర్వేద సంహితనూ, ధాతుపాఠాది వ్యాకరణ గ్రంథాలను కంఠస్థం చేశాడు.

మూలశంకరుని పద్నాల్గవ యేట జరిగిన ఒక సామాన్య సంఘటన అతని జీవితంలో ఒక పెద్ద మార్పునకు కారణమయ్యింది. తండ్రి కర్షన్‌జీ తన కుమారుడు శివభక్తుడు కావాలనే తొందరబాటుతో ఒక శివరాత్రినాడు అతనిచే ఉపవాస జాగరణలు చేయించాడు. ఉపవాస జాగరణలు చేస్తే శివుని దర్శనం అవుతుందనీ, కోరిన వరాల నిస్తాడనీ ఆశచూపించాడు. దానితో ఆ బాలుడు శ్రద్ధాభక్తులతో పగలంతా ఉపవసించి జాగరణ చేయటానికి తండ్రివెంట శివాలయానికి వెళ్ళాడు. ఆలయంలో పూజలతో, భజన సంకీర్తనాదులతో రెండు ఝాములు గడచిపోయాయి. మూడవ ఝామునుండి భక్తుల రద్ది పలుచబడసాగింది. ఆలయంలో ఉన్నవారునూ క్రమంగా నిద్రలోకి జారుకున్నారు. కాని, మూలశంకరుడు మాత్రం బలవంతంగా నిద్రనాపుకుంటూ శివదర్శనం కొరకు లింగంవైపే తదేకంగా చూస్తున్నాడు. అంతటా నిశ్శబ్ద వాతావరణ మేర్పడింది.

అప్పటివరకు తినటానికి అవకాశంలేక ఆకలితోనున్న కొన్ని ఎలుకలకు ప్రసాదాల నారగించే అవకాశం యేర్పడింది. అవి భక్తులు నైవేద్యంగా పెట్టిన పండ్లు ప్రసాదాల నారగించి కడుపులు నింపుకొని పరుగులు తీయసాగాయి. శివలింగంపైకి కూడా ఎక్కి మలమూత్రాలను విసర్జిస్తూ గంతులు వేయసాగాయి. దీనినంతా

పరిశీలించి చూస్తున్న మూలశంకరుని మదిలో చాలా సందేహాలు కలిగాయి. శివపురాణంలో తాను చదివిన విషయాలు గుర్తుకు వచ్చాయి. 'శివుడు త్రిశూలధారి, త్రిపురారి, తన పాశుపతాస్త్రంతో ఎంతటి దైత్యులనైనా సంహరించ సమర్థుడు కదా ! అట్టి శివుడు ఈ ఎలుకల నేల యదలించుటలేదని యాతని సందే హము. సందేహనివృత్తికై నిద్రలోకి జారుకున్న తండ్రిని లేపి ప్రశ్నించాడు. కాని, తండ్రి యతనికి సంతృప్తికరమైన సమాధానం యివ్వలేకపోయాడు.

'అసలైన శివుడు కైలాసంలో ఉంటాడు. ఈ కలియుగంలో అతడు క్రిందికి దిగిరాడు. ఆయన ప్రతిమను (లింగాన్ని) పూజించియే మనం మన భక్తిని తెలువుకోవాలి' అని సమాధానవరచ యత్నించాడు తండ్రి. కాని, మూలశంకరుని కీ మాటలు రుచించలేదు.

'న తస్య ప్రతిమా-అస్తి యస్య నామ మహద్యశః'

అని తాను చదువుకున్న యజుర్వేద (32-3) మంత్రం జ్ఞాపకం వచ్చింది. మహాయశస్వియైన యజుర్వేద (32-3) మంత్రం జ్ఞాపకం వచ్చింది. మహాయశస్వియైన పరమేశ్వరునకు ప్రతిమ లేదనీ, ఉండదనీ కదా! వేదం చెబుతున్నది. ఆ భగవంతుని ఉపదేశాన్ని కాదని ప్రతిమలను కల్పించుకొని పూజించుటెందులకు ? నేను ఎప్పటికైనా సత్యశివుని దర్శించియే పూజంతు'నని సంకల్పంచేసుకొని యింటికి వెళ్ళిపోయాడు. అమ్మ నడిగి అన్నం పెట్టించుకుని తిని నిద్రపోయాడు. అప్పటినుండి విగ్రహారాధనపై అతనికి శ్రద్ధ తగ్గిపోయింది.

అనంతరం అతని 16వ యేట చెల్లెలి మరణం, 19వ యేట తనను ప్రేమగా ఆదరించే పినతండ్రి మరణం జరిగాయి. దానితో మూలశంకరునికి విపరీతమైన దుఃఖం కలగటమేకాక మదిలో మృత్యుభయం మేర్పడింది. ఎటులనైనా ప్రయత్నించి అమరత్వమార్గం తెలుసుకోవాలనీ, మృత్యువును జయించాలనీ, ప్రజలను కూడా మృత్యువు నుండి తప్పించాలనీ దృఢ సంకల్పం కలిగింది.

యోగసాధన చేసి నిజమైన శివుని దర్శించవచ్చుననీ, మృత్యువును జయించవచ్చు నని విద్వాంసులు చెప్పగా విన్నాడు. అందుచే ఒకనాడు ఎవరికీ తెలియకుండా యిల్లు వదలి యోగుల అన్వేషణలో దేశసంచారానికి బయలుదేరాడు. ఎక్కడెక్కడ గొప్ప యోగులున్నారని ప్రజలు చెబితే అక్కడక్కడకు వెళ్ళి వారు చెప్పిన యోగసాధనలు చేసి చూశాడు. వాటివల్ల అనుకున్న లాభం కలుగలేదు. ఒక నైష్ఠిక బ్రహ్మచారి నుండి నైష్ఠిక బ్రహ్మచర్యదీక్ష తీసుకున్నాడు. మూల శంకరుడు శుద్ధచైతన్య బ్రహ్మచారిగా మారాడు. సిద్ధపురజాతరలో తండ్రికి వట్టువడియు ఎటులో యుక్తితో తప్పించుకొని ఉత్తరాఖండ్ వైపు వయనం సాగించాడు.

వేద శాస్త్రాల నధ్యయనం చేసి సత్యాన్ని తెలుసుకోవాలనే తీవ్రేచ్ఛ అతనికి కలిగింది. నైష్ఠిక బ్రహ్మచర్యదీక్షలో భిక్ష చేసుకొని స్వయంగా వంటచేసుకోవాలనే నియమముంటుంది. దానివల్ల అతని సమయంలో చాలా భాగం వాటన్నిటిని సమకూర్చుకోవడానికే సరిపోయేది. అధ్యయనానికి సమయం సరిపోయేది కాదు. అందుచే దక్షిణ భారతదేశానికి చెందిన స్వామి పూర్ణానంద సరస్వతి గారిని వేడుకొని వారిచే సంన్యాసదీక్ష గ్రహించాడు. శుద్ధచైతన్యుడు - స్వామీ దయానంద సరస్వతిగా మారాడు.

మరల విద్వాంసుల అన్వేషణలో యోగుల అన్వేషణలో దేశసంచారం ప్రారంభించాడు. ధిన్నాడే, చాణోదకర్ణాలీ మొదలైన గ్రామాలలో వ్యాకరణ వేదాధ్యయనాలు చేశాడు. జ్వాలానందపురి, శివానందగిరి మొదలైన ఉత్తమ తరగతికి చెందిన యోగుల అంతే వాసియై పెక్కు యోగరహస్యాలను తెలుసు కున్నాడు. అరణ్యాలలో పర్వత శిఖరాలపై గంటల తరబడి యోగాభ్యాసం చేసి యోగారూఢుడయ్యాడు. అయినను వేదశాస్త్రా లను గూర్చిన అనేక సందేహాలు అతనిని ఉక్కిరిబిక్కిరి చేస్తుండేవి. ఎవరినైనా పూర్ణ విద్వాంసుని ఆశ్రయించి సందేహానివృత్తి చేసుకోవాలని ఉత్తరాఖండమంతా తిరిగి చూచాడు. అక్కడ తన సందేహాలను నివృత్తిచేయగల విద్వాంసులెవరూ కాన రాలేదు. మథురానగరంలో స్వామీ విరజానంద సరస్వతి గారిని గూర్చి విన్నాడు. ఆయన వ్యాకరణంలో పూర్ణవిద్వాంసుడనీ, అష్టాధ్యాయీ మహాభాష్యాలలో ఆయనకు పూర్ణజ్ఞానం ఉందనీ తెలుసుకున్నాడు. అందుచే ఉత్తరాఖండాన్ని విడచి మథురానగరానికి చేరుకున్నాడు.

విరజానందస్వామికి అధ్యాపన విషయంలో (చదువుచెప్పే విషయంలో) కఠిన నియమా లుండేవి. ఆయన ఈశ్వరీయ జ్ఞాన మైన వేదాలను, ఋషులు వ్రాసిన గ్రంథాలను మాత్రమే ప్రమాణంగా తీసుకునేవాడు. మిగిలిన అనార్ష గ్రంథాలను తీవ్రంగా ఖండించేవాడు. వాటివలననే భారతజాతి అనేక సాంప్రదాయాల వలలో చిక్కుకొని విలవిలలాడు చున్నదని నప్రమాణంగా నిరూపించేవాడు. అట్టి విరజానందస్వామి వద్దకు సత్యాన్వేషియైన దయానందస్వామి చేరటం, ఆయనపెట్టిన నియమాలన్నిటికీ బద్ధుడై తనవద్దనున్న అనార్ష గ్రంథాలన్నీ యమునలో పడవేసి రావటం జరిగాయి. ఇంతవరకు నీవు చదివిన అనార్ష గ్రంథాలనన్నిటిని విస్మరించి నే చెప్పిన అష్టా ధ్యాయీ పద్ధతిలో అధ్యయనం చేయుమని విరజానందస్వామి విధించాడు. దయానంద స్వామి అట్లే చేశాడు.

దయాన్‌దస్వామి నిత్యం రెండువేళలా సంధ్యావందనం, గాయత్రీజపం చేస్తూ అధ్యయనం కొనసాగించాడు. అనతి కాలంలోనే దయానందస్వామి అష్టాధ్యాయీ, మహాభాష్యాలపై పట్టు సాధించాడు. వ్యాకరణ రహస్యాలన్నీ కరతలామలకమయ్యాయి. వేదమంత్రాలలోని అసలు అర్థం అవగతం కాసాగింది. క్రమంగా సందేహాలన్నీ తీరిపోయాయి. శుద్ధమైన వైదికధర్మ మేమిటో బోధపడింది. సంతృప్తిగా అధ్యయనం పూర్తిచేశాడు. అప్పుడప్పుడు గురువుతో శాస్త్రార్థంచేసి సందేహాలన్నీ తీర్చుకున్నాడు. గురువునుండి సెలవు తీసుకొని ఏకాంత మునకు వెళ్ళి యోగసాధనచేస్తూ ముక్తిని పొందాలనుకున్నాడు. గురువుకు ప్రియమైన కొన్ని లవంగాలను సమర్పించి సెలవు కోరాడు. కాని, గురువు ఆ దక్షిణతో తృప్తిపడలేదు.

గురువు విరజానందుడు దయానంద స్వామిపై చాలా ఆశలు పెట్టుకున్నాడు. దయానందుని బ్రహ్మచర్యము, తపస్సు, యోగాభ్యాసము, స్ఫూర్తి, సూక్ష్మబుద్ధి, సాస్త్రార్థప్రవృత్తి, దేశభక్తి, దైవభక్తి ఆయనకు చాలా నచ్చాయి. వేదమతం పేరుతో చలామణీ అవుతున్న అనేక సాంప్రదాయాలను, మతమతాంతరాలను ఖండించి శుద్ధమైన వైదికధర్మాన్ని పురుద్ధరించగల శక్తి ఆయనకు శిష్యునిలో కనబడింది. ఆయనవల్లనే తిరిగి ఆర్షగ్రంథాల ప్రచారం జరుగగలదనీ, శుద్ధమైన వేదభాష్యం వెలువడగలదనీ గురువుకు గట్టి నమ్మకం. అందుచేతనే ఆయనకు దయానందస్వామి ఏకాఇతానికి వెళ్ళి ముక్తికొరకు సాధనచెయ్యటం యిష్టం కాలేదు.

"ప్రియ దయానంద ! ఈ చిన్న కానుక గుప్పెడు లవంగాలు గురుదక్షిణగా సరి పోతుందా ? నీవు ఇంక ఏమీ యివ్వలేవా ? నీ వద్ద ఉన్నదానినే నేను కోరుచున్నాను. సంన్యాసివైన నిన్ను నీవద్ద లేనిదాని నేనెట్లు కోరుదును ?" అన్నాడు. దానితో దయానంద స్వామి హృదయం కరిగిపోయింది. 'గురుదేవా! మీవల్ల నాకు చాలా జ్ఞానం కలిగింది. ఎన్నెన్నో సందేహాలు పటాపంచ లయ్యాయి. శుద్ధమైన వైదికధర్మ మేమిటో తెలిసింది. భగవన్ !

ఆజ్ఞాపించండి. మీరేమి అడిగినా యివ్వటానికి ఈ శిష్యుడు సిద్ధంగా ఉన్నాడని ప్రణమిల్లాడు.

గురువు విరజానందుడు వాత్సల్యంతో - 'వత్సా దయానంద ! నీమీదనే నే నెన్నెన్నో ఆశలు పెట్టుకున్నాను. నేడు భారతీయులు పరిపాలనలో ప్రుగ్గటమే కాక అనేక మూఢ నమ్మకాలలో మునిగియున్నారు. అభావ అజ్ఞాన అవిద్యలలో పడి వాటినుండి బయట పడే మార్గం కానకున్నారు. వారికి నీవు వేదాల వెలుగుచూపి ఉద్ధరించు. వారి పూర్వవైభవాన్ని గుర్తుచేసి నిద్రమేల్కొల్పు. కనుమరుగైపోతున్న వేదాల నుద్ధరించి వాటికి ఆర్షపద్ధతిలో భాష్యం వ్రాయి. ఇదే నేను కోరుకుంటున్న గురుదక్షిణ' అన్నాడు.

దయానందస్వామి గురుదేవుల యాదేశ వచనములను విని వానిని శిరసా వహించుచూ గద్గద కంఠముతో "గురుదేవా ! మీ శిష్యుడు మీ యాజ్ఞలనెట్లు ప్రాణములొడ్డి పాలించునో చూతురు గాక !" అని శపథముచేసి సెలవు తీసుకొని కార్యక్షేత్రంలో ప్రవేశించాడు.

దయానందస్వామి కార్యక్షేత్రంలో ప్రవేశించి ప్రవచనాల ద్వారా, శాస్త్రార్థాలద్వారా వైదిక సిద్ధాంతాలను ప్రచారం చేశారు. 'సత్యార్థ ప్రకాశ' మనే పేరుతో ఒక అద్భుత గ్రంథం వ్రాశారు. అది జగత్ప్రసిద్ధి చెందింది. పెక్కు భాషలలోనికి అనువదింపబడి లక్షలాది ప్రతులు అమ్ముడుపోయాయి. దానిలోని మొదటి పది సముల్లాసాలు (అధ్యాయాలు) వేదసిద్ధాంతాలను తెలుపుతాయి. తదుపరి నాలుగు సముల్లాసాలు మత మతాంతరాల లోని, వివిధ సాంప్రదాయాలలోని లోపాలను సప్రమాణికంగా చూపుతాయి. అది సత్యాన్వేషణ కలిగిన ప్రతీవ్యక్తి చదువతగిన అద్భుత మార్గ దర్శక గ్రంథం. దానిని ఎన్ని పర్యాయాలు చదివితే అంతగా మన బుద్ధి వికసిస్తుంది. హేతుబద్ధంగా ఆలోచించే వివేకబుద్ధి కలుగు తుంది. తద్వారా మన నిత్య జీవనంలో అన్ని రంగాలలోను ఉన్నతి కలుగుతుంది.

స్వామీజీ సత్యార్థప్రకాశ మొక్కటేకాక వేద విద్యలను పరిచయం చేసే "ఋగ్వేదాదిభాష్య భూమిక", మానవులు నిత్యం ఆచరించవలసిన కర్మలను వివరించే 'పంచమహాయజ్ఞవిధి', మానవ జీవన మైలురాళ్ళుగా చేయువలసిన వివిధ సంస్కారాలను తెలిపే అద్భుత స్మృతిగ్రంథం 'షోడశ సంస్కారవిధి' వ్రాశారు. ఈ సంస్కారవిధిలో గర్భాధానం మొదలు అంత్యేష్టి (శవదహనం) వరకు చేసుకోవలసిన 16 సంస్కారాలను గురించి వివరించారు. ఆ ప్రక్రియల ననుసరిస్తే మానవుడు సంస్కరింప బడి మహాత్ముడౌతాడు. ఇవేగాక, మరెన్నో లఘుగ్రంథాలు వ్రాశారు. వారు చేసిన శాస్త్రార్థాలు, వ్రాసిన లేఖలు కూడా గ్రంథాలుగా వెలువడి అనేక విషయాలలో మనకు మార్గదర్శనం చేస్తున్నాయి.

పూర్వం మన ప్రాచీన ఋషులు ఈశ్వరీయ జ్ఞానమైన వేదాలకు వ్యాఖ్యాన గ్రంథాలు వ్రాశారు. అవే బ్రాహ్మణ ఆరణ్యక గ్రంథాలుగా ప్రాచుర్యం పొందాయి. శాఖా గ్రంథాలలోనూ అక్కడక్కడ ఋషుల వ్యాఖ్యానాలు కనబడతాయి. అయితే ఆ బ్రాహ్మణ ఆరణ్యక గ్రంథాలు చాలావరకు లుప్తమైపోయాయి. కొన్ని మాత్రమే మిగిలి ఉన్నాయి. అవియును సంపూర్ణ వేదానికి భాష్యాలు కావు. కొన్ని మంత్రాలకు మాత్రమే వ్యాఖ్యానాలు. మధ్యకాలంలో సాయణ ఉవ్వట మహీధరాది ఆచార్యులు వేదాలకు భాష్యాలు వ్రాశారు. కాని, వారు ప్రాచీన ఋషులశైలి ననుసరించలేదు. వారు వారి కాలంనాటికి లోకంలో వేదమంత్రాల వినియోగం ఏవిధంగా జరుగుతున్నదో అందుకు అనుగుణంగానే భాష్యాలు వ్రాశారు.

సాయణాదుల కాలంనాటి వేదమంత్రాలు కేవలం యజ్ఞయాగాది కర్మకాండలలోనే వినియోగింపబడేవి. ఆ యాజ్ఞికులలో కొందరు ధూర్తులు వాటిని తమ దుశ్చర్యలకు వినియోగించుకున్నారు. వేదమంత్రాలకు వికృతార్థాలు చెప్పి యజ్ఞాలలో పశువధ, మద్యపాన మాంసభక్షణ వ్యభిచారాదులను ప్రోత్సహించారు. ఉవ్వట మహీధరాదులును వాటి కనుగుణంగానే భాష్యాలు వ్రాశారు. అనంతరం వచ్చిన పాశ్చాత్య వేదభాష్య కారులైన సంస్కృత ప్రొఫెసర్లు మాక్స్‌ముల్లర్, మోనియర్ విలియమ్స్, బ్లూంఫీల్డు, హ్విట్‌నీ, గ్రిఫిత్ మొదలైనవారు సాయణ ఉవ్వట మహీధరాదుల భాష్యాలే ప్రామాణిక మనుకొని వాటినే అనుసరించారు. ఆ వక్రించిన వేదభాష్య ప్రథ మహర్షి దయానందుని వరకు అట్లే కొనసాగింది.

పై వ్యాఖ్యానకారులంతా సామాన్య సంస్కృతం తెలిసిన ఆచార్యులేకాని ఋషులు కారు. వారికి సంస్కృత పదముల వ్యావహారికార్థమే తెలుసునుకాని యౌగికార్థం తెలియదు. మన ప్రాచీన వేదాంగశైలి తెలిసినవారు మాత్రమే వేదపదములకు సరియైన అర్థం వ్రాయగలరు. అట్టివారునూ కొన్ని చోట్ల పొరబడవచ్చు. కనుక, యోగసాధనచేసి సమాధిస్థితిని పొంది తాము గ్రహించిన అర్థం పరమేశ్వర సమ్మతమా ? కాదా ? అని తెలుసుకోవాలి. సరియైన అర్థం స్ఫురింపజేయుమని ప్రార్థించాలి. అప్పుడు అంతర్యామియైన పరమేశ్వరుడు ఆ మంత్రార్థాన్ని ప్రకాశపరుస్తాడు. దానినే మంత్రార్థదర్శన మంటారు. అట్టి యోగ్యత కలిగినవారినే ఋషులంటారు. 'ఋషిర్దర్శనాత్' అని ఋషి పదమును నిర్వచిస్తుంది నిరుక్తం.

స్వామి దయానంద సరస్వతిగారు అజ్మీర్ నగరానికి కొంతదూరంలోగల పుష్కర్ క్షేత్రంలో వేదాలకు భాష్యం వ్రాశారు. స్వామీజికి అక్కడి ప్రాకృతిక వాతావరణం బాగా నచ్చింది. దేవాలయం ప్రక్కనఉన్న సత్రంలో బసచేసి వేదభాష్యం వ్రాయ నారంభించారు. మొదట ఋగ్వేదానికి భాష్యంవ్రాయ ప్రారంభించి కొంత వ్రాసిన తదుపరి అంతకన్నను యజుర్వేదానికి భాష్యం వ్రాయుట ముందవసరమనుకున్నారు. పౌరాణిక కర్మకాండ ఎక్కువగా యజుర్వేద మంత్రాలతో కూడి ఉంటుంది. ఆ మంత్రాలలోవున్న భావం ఒకటయితే క్రియలు మరొకరకంగా ఉంటాయి. అందుచే ప్రజలకు ఈ సత్యం తెలియజేయాలనే సదుద్దేశ్యంతో ముందుగా యజుర్వేదానికి పూర్తిగా భాష్యం వ్రాశారు.

స్వామీజీ పుష్కర్‌లోని సత్రంలో రెండు గదులు వాడుకున్నారట. ఒక గదిలో భాష్యంవ్రాస్తూ ఏ మంత్ర విషయంలోనైనా సందేహం - సందిగ్ధత కలిగినపుడు ప్రక్క గదిలోనికి వెళ్ళి ఆ మంత్రంపై ధారణా ధ్యాన సమాధుల నభ్యసించేవారట. పరమేశ్వరుని ద్వారా ఆ మంత్రార్థం గ్రహించి తిరిగి మొదటి గదిలోనికి వచ్చి భాష్యం వ్రాసేవారట. ఈ విషయం యిప్పటికీ పుష్కర్ క్షేత్రాన్ని చూడవచ్చిన భక్తులకు క్షేత్రదర్శకులు (గైడ్స్) చెబుతూవుంటారు.

స్వామీజీ ఆ విధంగా యజుర్వేదానికి పూర్తిగా భాష్యం వ్రాశారు. ఋగ్వేద సప్తమ మండలంలోని 91వ సూక్తం వరకు (సగానిక పైగా) భాష్యం వ్రాశారు. కనుక, వారిని సామాన్య ఋషి అనటంకన్న మహాన్‌ఋషి - మహర్షి యనటమే
ఎ ˊ వ ు ం జ ం ఎ ˇ ం ౧ ా
ఉంటుంది. ఆయన కృషి వలననే నేడు మనం వేదాలను చూడగలుగుతున్నాం. వినగలు తున్నాం, చదువగలుగుతున్నాం. అర్థంచేసుకొని ఆ విధంగా ఆచరించగలుగుతున్నాం. లేకున్న వేదాలను శకాశరుడెత్తుకు పోయాడనో, మరెవరో తీసుకుపోయారనో అనుకునేవారం. అప్పుడు వేదాలను గూర్చి అట్టి అభిప్రాయాలు ఉండేవి. అట్టి సమయంలో మహర్షి "వేదాలను ఎవరూ ఎత్తుకుపోలేదు. కొన్ని జపాన్‌వారు తీసుకు వెళ్ళి ఉండవచ్చుకాని వేదం పూర్ణంగా మనవద్ద ఉం"దని చూపించారు. వేదాలను కంఠస్థం చేసినవారు వాటిని పరిశీలించి సరిగానే ఉన్నవన్నారు. ఈ విధంగా మహర్షి వేద పునరుద్ధారకుడు.

ప్రముఖ స్వాతంత్ర్య సమరయోధులు, వేదభక్తులు, నాలుగు వేదాలను పూర్తిగా

చదివినవారు, రాజర్షిగా పిలువబడినవారు అయిన పూజ్యశ్రీ ఆచార్య వినోభా భావే గారు దయానందస్వామి గారి గురించి ఏమన్నారంటే

"ఆధునిక కాలంలో వేదంయొక్క అధ్యయనం గడచిన 80-75 ఏళ్ళల్లో భారతదేశంలో జరిగినంతగా దానికి ముందు వేయి పదిహేనువందల ఏళ్ళలోపు జరుగలేదు. నేటి యుగంలో తిరిగి వేదాన్ని ఉద్ధరించి భాష్యం, మొదలయినవి వ్రాసిన ఘనత కేవలం స్వామి దయానంద సరస్వతికే దక్కుతుంది. ఆయన వేదాలను చాటిచెప్పాడు. ప్రచారం చేశాడు. అంతేగాదు, మన తత్త్వజ్ఞానం గూడా వేదమూలకమే నన్నాడు. వేదం కేవలం జీవనాధారమేకాదు తత్త్వ జ్ఞానానికికూడా అదే మూలం. వేదంయొక్క కొంత అంశ ఉపనిషత్తులలో కూడా వస్తుంది. ఉంది. మొత్తాన్ని చూడాల్సివస్తే వేదాన్నే చూడాలి" - అని చెబుతూ "వేదానికి ఆర్షపద్ధతిలో స్వతంత్ర్యమైన అర్థం చేయడానికి ప్రయత్నించాడాయన (స్వామి దయానంద సరస్వతి). ఇదో గొప్ప పని" అన్నారు. 'వేదచింతనం' - 17వ పేజీనుండి సంగ్ర హీతము).

ఇట్లే, వేదాలలో కృషిచేసిన భారతీయులలో అరవిందయోగి, సాత్వలేకర్ పండితులు, విదేశీయులైన మాక్స్‌ముల్లర్, మోనియర్ విలియమ్స్ మొదలైనవారు దయానందస్వామి చేసిన కృషిని గురించి ప్రస్తుతించారు.

మహర్షి దయానంద సరస్వతి గారికి వేదాలపై భాష్యం వ్రాయగల, వేదాలపై శాస్త్రార్థాలు చేయగల బౌద్ధిక శక్తి గాయత్రీజపం వల్లనే కలిగింది. దీనినే ఋతంభరాప్రజ్ఞ యంటారు. ఆయన ఎక్కడున్నా తెల్లవారురుఝామున 3 గంటలకే నిద్రలేచి ఊరికి దూరంగా ఏకాంత ప్రదేశానికి వెళ్ళి సంధ్యా, గాయత్రీజపాలు యోగాభ్యాసం చేసివచ్చేవారు. అందరినీ గాయత్రీజపం చేయుమని ప్రోత్సహించేవారు. మన ప్రాచీనార్యులంతా దీర్ఘ కాల సంధ్యా గాయత్రీజపాలు చేసేవారని తరచు చెబుతూ ఉండేవారు. ఈ మంత్రం వర్ణభేదంగానీ, స్త్రీ పురుష భేదంగానీ లేకుండా అందరూ జపించవచ్చునని సూచిఇచేవారు. అందుకు వారు ఎన్నెన్నో ప్రమాణాలు చూపించేవారు. ఆ మహర్షికి మనమెంతో ఋణపడి ఉన్నాము. ఆ ఋణం తీరాలంటే మనం కూడా వేదాలను చదివి లేదా విద్వాంసులద్వారా వైదిక సిద్ధాంతాలను తెలుసుకొని వేదధర్మప్రచారం చెయ్యాలి.

బుద్ధివికాసానికి (జ్ఞాపకశక్తికి) ఔషధాలుంటాయా ?

ఏ విధంగా శారీరక బలాన్ని పెంచుకోవ డానికి మందులూ వ్యాయామాలు ఉన్నాయో, అట్లే బుద్ధి బలాన్ని పెంచుకోవడానికి ఆయుర్వేదంలో కొన్ని మూలికలు, మందులు, వ్యాయామాలు చెప్పబడ్డాయి. మందులు వాడటంతోబాటు సాత్వికాహారవిహారాలు సేవిస్తూ కొన్ని రకాల యోగాసన ప్రాణాయా మాలు చేస్తే మంచి ఫలితాలుంటాయి. వయసు మళ్ళినవారిలోకన్నా బాల్యంలో నున్నవారి కివి ఎక్కువ మేలు చేస్తాయి. తమకు పుట్టబోయే పిల్లలు మేధావంతులు కావాలంటే పిల్లలు తల్లిగర్భంలో ఉన్నప్పటినుండీ ఆ ప్రయత్నం చేస్తే మరింత ప్రయోజనకరంగా ఉంటుంది. అందుకొరకే మన ప్రాచీన ఋషులు పుంశవన, సీమంతోన్నయన సంస్కారాలు రూపొందిం చారు. అవి గర్భిణులు విధిప్రకారం జరుపుకొని, అందులో సూచించిన ఆహారాలు, మూలికలు సేవిస్తూ మానసిక ప్రసన్నతతో, ఉన్నతభావాలతో ఉంటే తప్పక ఆశించిన ఫలితాలు కలుగుతాయి. వివరాలకు మా ప్రచురణలు 'వైజ్ఞానిక సంస్కృతి', 'దౌహృదిని' చదువగోరుచున్నాము.

బుద్ధివృద్ధికర మూలికలు, ఔషధాలు, ఆహారాలు సంక్షిప్తంగా :

సరస్వతీయాకు (బ్రాహ్మీ), శంఖపుష్పి, వస, జ్యోతిష్మతీ, అశ్వగంధా, బటామాంసీ, పుష్కర మూలము, కరక్కాయ, శొంఠి, కస్తూరి, కుంకుమపువ్వు, గుంటకలగర, తుంగముస్తలు, తులసి, లవంగాలు, మిరియాలు, దాల్చినచెక్క నేల తంగేడు, బోడతరము మొదలగు మూలికలు.

స్వర్ణభస్మము, రజితభస్మము, తగర భస్మము, పచ్చకర్పూరం, ద్రాక్షాసవము, బ్రాహ్మీ ఘృతము, బ్రాహ్మీరసాయనము, మేధోవటి, వ్రాళపిష్టి, మోతీపిష్టి మొదలైన ఔషధాలు.

ఆవుపాలు, అంజీరుపండ్లు, బాదం, అక్రోట్, కొబ్బరి, పెద్ద ఉసిరికాయలు (అమలకములు), చిలుకకూర, బతువా మొదలైన ఆహారాలు బుద్ధిని వృద్ధి చేస్తాయి. సత్వగుణాన్ని కలిగిస్తాయి.

హోమియో ఔషధాలలో ముఖ్యంగా ద్వాదశ లవణాలలో .. (పొటాషియం ఫాస్ఫేట్) 6 x అను మందు మెదడుకు టానిక్‌గా పని చేస్తుంది. విద్యార్థులు, బుద్ధితో ఎక్కువగా పనిచేసేవారు దీనిని నిరభ్యంతరంగా వాడ వచ్చు. ఇది మెదడును, నాడీ కణాలను బలపర చటమేగాక అలసటను పోగొట్టి సుఖనిద్రను కలిగిస్తుంది. ఇది ఒక జీవరసాయనము. అంటే, మన శరీరంలో సహజంగా ఉండే ఒక ఖనిజము (బయో కెమికల్). ఇది నిరాశా నిస్పృహలను కూడా తగ్గించి స్ఫూర్తినిస్తుంది. ఈ మందొక్కటేకాక హోమియోలో మతిమరుపుకు మందులు చాలా ఉన్నాయి. వాటిని లక్షణాలనుబట్టి ఎంపిక చెసుకోవలసి వస్తుంది. ముఖ్యంగా [illegible] తరచుగా ఉపయోగపడతాయి.

ఆహారాలలో దేశీ (ఆవులపాలు చాలా శ్రేష్టమైనవి. దీనిలో ఉండే గోధుమవర్ణం (లేదా కెరటిన్) మెదడులోని గ్రేమేటర్‌ను వృద్ధి చేస్తుంది. తద్వారా జ్ఞాపకశక్తి వృద్ధిచెందు తుంది. ఇంతేగాక, ఇది నాడీ మండలాన్ని బలపరచి ఉత్సాహాన్ని, స్ఫూర్తిని, సాత్వికతను, ఉన్నత భావాలను కలిగిస్తుందని పలువురు ఆయుర్వేద వైద్యులు, మహాత్ములు చెబుతారు. దేశీ ఆవుయొక్క పాలేగాక పెరుగు, వెన్న, నెయ్యికూడా ఆరోగ్యవర్ధకములే. వీటి మల మూత్రాలు అద్భుతమైన ఔషధగుణాలను కలిగి ఉంటాయి. వీటిపై దేశ విదేశాలలో చాలా పరిశోధనలు జరుగుతున్నాయి. పంచగవ్య చికిత్స రూపుదిద్దుకుంటోంది. వివరాలకు మా ప్రమరణ 'గోమాత' చదువండి.

రాత్రి పరుండబోయేముందు ఆవుపాలలో చిటికెడు మిరియాలపొడి కలిపి త్రాగితె జ్ఞాపకశక్తి పెరుగుతుందని ఒక ఆయుర్వేద వైద్యుని అనుభవం. ఇట్లే మరెన్నో చిట్కాలు వస్తుగుణదీపకలో ఉన్నాయి. ప్రయత్నించి చూడండి.

పూజ్యశ్రీ స్వామీ రాందేవ్‌గారు సూచించే పద్ధతిలో యోగవ్యాయామ, ప్రాణాయామాలు చేస్తే వందలవేలమందికి మానసిక సమస్యలు తొలగిపోయాయి. దేశీ ఆవునేతితో హోమం చేస్తే అనేకరకాల పిచ్చిలు బాగయ్యాయని డా॥ బేరీ రత్నార్ చేసిన పరిశోధనలలో వెల్లడ య్యింది. గాయత్రీ మంత్రాలతో ఆహుతులిస్తూ చేసే హోమం భౌతిక ప్రయోజనాలకేగాక మానసిక శాంతిని కలిగిస్తుంది. ధారణాశక్తిని వృద్ధిపరుస్తుంది. ప్రయత్నించి చూడండి.

ఇప్పుడు దేశీఆవుల సంఖ్య తగ్గిపోయి జర్సీఆవుల సంఖ్య పెరుగుతున్నది. వీటివల్ల పాలు సమృద్ధిగా లభిస్తున్నాయేకాని పైన పేర్కొన్న ఔషధ గుణాలు తక్కువగా ఉంటున్నాయి. కనుక దేశీఆవుపాలు లభించని వారు రెండవ పక్షంగా జర్సీఆవుపాలు వాడుకో వచ్చును.

'वायु एवं जल मनुष्य के लिए सर्वाधिक महत्वपूर्ण एवं आवश्यक है'

मनुष्य का जीवन अन्न सहित वायु व जल पर आश्रित है। यदि मनुष्य को कुछ सेकेण्ड्स या मिनट तक वायु न मिले तो वह जीवित नहीं रह सकता। वायु का अन्न से भी अधिक महत्व है वह इसी बात से सिद्ध होता है। इसी प्रकार जल भी मनुष्य जीवन के लिए अत्यन्त आवश्यक है। हमारे शरीर का लगभग 60 प्रतिशत भाग जल होता है। हम स्वस्थ तभी रह सकते हैं जब हमें पर्याप्त मात्रा में शुद्ध जल प्राप्त हो। वर्तमान समय में देश के सभी स्थानों में जनसंख्या तेजी से बढ़ रही है। भारत की जनसंख्या 125 करोड़ से अधिक है और छोटे छोटे शहरों में भी लाखों की संख्या में लोग रहते हैं। यह लोग मल मूत्र सहित नाना प्रकार से वायु और जल को प्रदूषित करते हैं। जल का आवश्यकता से अधिक मात्रा में उपयोग करते हैं, जिससे बहुत से लोगों को शुद्ध जल जिससे मनुष्य का स्वास्थ्य निरोग रहे, कठिनता से प्राप्त होता है। शुद्ध जल का मिलना आज कठिन ही है। इसी लिए कहा जाता है कि जल को उबाल कर उसके किटाणुओं को दूर कर उसका उपयोग करना चाहिये। इसी कारण आजकल सामर्थ्यवान घरों में जल स्वच्छ करने की वाटर प्योरिफायर या आरओ मशीने लगी हुई हैं। आज तो हमें किसी प्रकार से जल उपलब्ध हो भी रहा है परन्तु यह नहीं कह सकते की इसी प्रकार से इस शुद्धता का जल भविष्य में भी उपलब्ध होता रहेगा। हमें अपनी आने वाली पीढ़ियों व सन्ततियों के विषय में सोचना है। उन्हें भी शुद्ध जल व अन्य पदार्थ उपलब्ध होते रहें इस पर ध्यान देना है। अतः जल की एक एक बूंद का उपयोग हमें विवेक पूर्वक करना चाहिये।

हमारे देश के नागरिकों का जल आदि पदार्थों का मितव्ययता के साथ उपयोग करने का कोई अच्छा उदाहरण या वर्तमान में परम्परा नहीं है। हमने अनेक लोगों को जल का दुरुपयोग करते हुए देखा है। ऐसे परिवार भी देखे हैं जहां जल का मीटर न लगा होने के कारण जल बहता रहता है, परन्तु घर के लोग जल की टोंटी को बन्द ही नहीं करते हैं। पीने के जल से लोगों को खेती करते हुए देखा है। आज कल वायु प्रदुषण के कारण जो वर्षा होती है वह जल भी स्वास्थ्य के हितकर न होकर हानिकारक ही होता है। कहते हैं कि वर्षा जल अम्लीय होता है। इसी प्रकार से गंगाजल भी इतना प्रदुषित है कि उसका आचमन करना स्वास्थ्य के हानिकारक हो सकता है, ऐसा विशेषज्ञ बता रहे हैं। इसी प्रकार किसान खेतों में जो कीटनाशक व कृत्रिम खाद डालते हैं उससे जल प्रदुषित होकर भूमिगत स्वच्छ जल भी दूषित वा प्रदूषित हो जाता है। उसका सेवन व पान करना भी स्वास्थ्य के लिए हानिकारक होता है। हमारी नदियां भी स्वच्छ नहीं है। जागरूकता के अभाव व अपनी आदतों के कारण लोग नदियों में कूड़ा कचरा व दूषित पदार्थ डालते रहते हैं, जिससे प्रायः सभी नदियों व नालों का जल प्रदुषित हो गया है। आजकल टीवी पर ऐसे गांव भी दिखायें जाते हैं जो निकटवर्ती नदियों का जल पीने के लिए मजबूर हैं और उस प्रदूषित जल से गांव के सभी लोग बीमार होकर कैंसर जैसे डरावने रोग का शिकार होकर असमय अल्पायु में मष्यु का ग्रास बन रहे हैं। ऐसे अनेक उदाहरण और भी हैं। ऐसी स्थिति में अनुमान लगाया जा सकता है कि जल व वायु प्रदूषण आदि के कारण भविष्य में मनुष्य का जीवन संकटों से भरा हुआ होगा। जल हमें शुद्धता के साथ सुलभ होता रहे इसके लिए हमें वायु शुद्धि, वृक्षारोपण व वनस्पतियों में वृद्धि व विस्तार की योजनायें क्रियान्वित करनी होंगी। अपने खेतों में कीटनाशकों व कृत्रिम खाद के विकल्प तलाशने होंगे। तभी यह सम्भव होगा की हम जल को स्वास्थ्य के अनुकूल रख पायेंगे।

वर्ष में एक बार हम विश्व जल दिवस भी मनाते हैं। जल के भावी संकट से बचने के लिए ही विश्व स्तर पर इस दिवस को मनाने का आयोजन किया गया है। लोगों में जल के प्रति जागरूकता व अपने कर्तव्यों का ज्ञान हो, यही इसका मुख्य प्रयोजन है। लोगों को कहा जा रहा हैं कि जल मूल्यवान है, इसकी एक बूंद भी व्यर्थ न करें। जल प्रदूषण के कार्यों से बचे। यह आवश्यक भी है। हम जब अपनी प्राचीन वैदिक संस्कृति पर विचार करते हैं तो हम पाते हैं कि हमारे पूर्वज शुद्ध वायु, जल व अन्न के महत्व को समझते थे और आजकल

की तरह अनापशनाप प्रदूषण उत्पन्न करने वाले कार्यों को नहीं करते थे। आज का मनुष्य प्राचीन पूर्वजों की तुलना में कहीं अधिक प्रदूषण कर रहा है। उस पर भी वह अपने को अधिक शिक्षित मानता है। शिक्षा यदि मनुष्य के आचरण में नहीं आती तो वह शिक्षा किस काम की? जो शिक्षा आचरण में न आये, वह शिक्षा, शिक्षा नहीं कही जा सकती। शिक्षा वह है जो मनुष्य के अपने लिए व समाज के अन्य सभी लोगों के लिए हितकर कार्य करने की प्रेरणा दें। मनुष्य का जीवन एकांगी व्यतीत नहीं हो सकता। वह अपने जीवन में असंख्य मनुष्यों के पुरुषार्थ से लाभान्वित होता है, तभी वह जीवनयापन कर पाता है। हम अन्न व वनस्पतियां खाते हैं, दुग्धपान करते हैं, फलाहार करते हैं, जिसे देश भर के असंख्य किसानों ने उत्पन्न किया होता है। इसी प्रकार हम जो वस्त्र धारण करते हैं वह भी देश के बड़ी संख्या में श्रमिकों व इंजीनियरों आदि ने बनाया होता है, दर्जी उसे सिलते हैं, धोबी उन्हें धोते व प्रेस आदि से अपनी सेवा देते हैं। इसी प्रकार श्रमिक हमारा घर बनाते हैं, शिक्षक हमें पढ़ाते हैं, देश के लोगों के कर के रूप में दिए धन से हमें वेतन व आजीविका प्राप्त होती है, इसलिए विवेकशील मनुष्यों को केवल अपने हित साधने का विचार न कर देश व समाज के हितों की चिन्ता करनी चाहिये। आर्यसमाज का नवां व दसवां नियम भी हमें दूसरों की उन्नति में सहायक होने व सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतन्त्र रहने को कहता है। आर्यसमाज का नवां नियम है 'प्रत्येक मनुष्य को अपनी ही उन्नति से सन्तुष्ट न रहना चाहिये, किन्तु सब की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये।' दसवां नियम है 'सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतन्त्र रहना चाहिए और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र रहें।' हमें मनुष्य जीवन व समाज के हितकारी इन नियमों का इनकी भावना के अनुरूप पालन व व्यवहार करना चाहिये। तभी हमारा समाज व देश उन्नति को प्राप्त हो सकेंगे। निजी स्वार्थ सिद्धि से हमारा नैतिक पतन होता है और देश कमजोर होता है। जब तक पृथिवी पर शुद्ध वायु, जल व अन्न उपलब्ध हो रहा है तभी तक मनुष्य सुखी व स्वस्थ रहकर जीवन यापन कर सकता है। जब यह सन्तुलन नहीं रहेगा तो मनुष्य व प्राणी भी इस पृथिवी को अलविदा कर देंगे। ऐसी स्थिति न उत्पन्न हो, उसके लिए हमें भरसक प्रयत्न करना चाहिये। इसी में हमारा हित है। हमें जल के साथ अन्य सभी पदार्थों को प्रदूषण से मुक्त रखते हुए अपनी आवश्यकता को कम करके मिताहार को अपना आदर्श बनाना चाहिये। आज अन्तर्राष्ट्रीय जल दिवस पर हम निवेदन करना चाहते हैं कि सभी बन्धु जल सहित वायु, अन्न आदि में प्रदूषण न करके दूसरों को भी ऐसा करने के लिए प्रेरित करें। जल का कम से कम उपयोग करें जिससे अन्यों को भी आवश्यकतानुसार जल उपलब्ध हो सके। हमारी आने वाली पीढ़ियां भी हमारी ही तरह सुख से अपना जीवन व्यतीत कर सकें, इस पर हमें विचार करना चाहिये।

అనుష్ఠానము

గాయత్రీ మంత్రాన్ని జపమంత్రమన్నారు. ఎన్ని ఎక్కువ పర్యాయాలు జపిస్తే అంత ఎక్కువగా మేలుజరుగుతుంది. ఉదయ సాయం సంధ్యాసమయాలలో స్నానదులొనర్చి శుద్ధులై ఈ మంత్రజపం చేస్తే మంచిది. సంధ్యానమయాలలో మనస్సు తేలికగా ఈశ్వరాభిముఖమౌతుంది. వేదసందేశం కూడాయిదే -

ఉపత్వా-గ్నే దివే దివే దోషావస్తర్ధియా వయమ్ ।
నమో భరంత ఏమసి ॥ (సామవేదం-14)

"హే పరమేశ్వరాగ్నే ! జ్ఞాన ప్రకాశక పరమేశ్వరా ! మేము ప్రతిదినము ఉదయ సాయం సంధ్యాసమయాలలో భక్తితో నీకు నమస్కరిస్తూ అంతర్యామివైన నీ సమీపమునకు చేరుదుము గాక !" అంటూ ఉపాసించ మంటుంది.

వీలైనంతగా ఏకాంత నిశ్శబ్ద ప్రశాంత ప్రదేశాన్ని ఎంచుకొని ఆసనబద్ధులై ఈ జపం చెయ్యాలి. పద్మాసన సిద్ధాసన సుఖాసనాలు ఇందుకు అనుకూలంగా ఉంటాయి. ఇవికూడా వేయలేనివారు వారు స్థిరంగా ఎక్కువ సమయం కూర్చోగల ఆసనంలో కూర్చో వచ్చును. వెన్నెముక, మెడ వంగకుండా నిటారుగా ఉండాలి. అందువల్ల మనశ్చాంచల్యం శాంతిస్తుంది. కూర్చుండే ఆసనం గీతలో శ్రీకృష్ణభగవానుడు సూచించి నట్లుగా ఉంటే మరింత అనుకూలంగా ఉంటుంది.

శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిర మాసన మాత్మనః ।
నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చైలాజిన కుశోత్తరమ్ ॥
(భ.గీ.6-111)

"హే పరమేశ్వరాగ్నే ! జ్ఞాన ప్రకాశక పరమేశ్వరా ! మేము ప్రతిదినము ఉదయ సాయం సంధ్యాసమయాలలో భక్తితో నీకు నమస్కరిస్తూ అంతర్యామివైన నీ సమీపమునకు చేరుదుము గాక !" అంటూ ఉపాసించ మంటుంది.

వీలైనంతగా ఏకాంత నిశ్శబ్ద ప్రశాంత ప్రదేశాన్ని ఎంచుకొని ఆసనబద్ధులై ఈ జపం చెయ్యాలి. పద్మాసన సిద్ధాసన సుఖాసనాలు ఇందుకు అనుకూలంగా ఉంటాయి. ఇవికూడా వేయలేనివారు వారు స్థిరంగా ఎక్కువ సమయం కూర్చోగల ఆసనంలో కూర్చో వచ్చును. వెన్నెముక, మెడ వంగకుండా నిటారుగా ఉండాలి. అందువల్ల మనశ్చాంచల్యం శాంతిస్తుంది. కూర్చుండే ఆసనం గీతలో శ్రీకృష్ణభగవానుడు సూచించినట్లుగా ఉంటే మరింత అనుకూలంగా ఉంటుంది.

శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిర మాసన మాత్మనః ।
నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చైలాజిన కుశోత్తరమ్ ॥
(భ.గీ.6-11)

శుద్ధమైన ప్రదేశంలో ఎక్కువ ఎత్తుగా గాని, ఎక్కువ పల్లముగా గాని లేనిచోట దర్భలు పరచుకొని దానిపై మృగచర్మము, దానిపై వస్త్రాన్ని పరచుకొని ఆసనాన్ని ఏర్పాటు చేసుకోవాలి.

INTERNATIONAL GURUKUL CONFERENCE

(First time in the History of Gurukul Education system)

ANTARASHTREEYA

GURUKUL MAHASAMMELAN

ON

6th, 7th, 8th JULY 2018

at

HARIDWAR

under the auspicious banner of

Saravadeshik Arya Pratinidhi Sabha, New Delhi

(The world Council of Arya Samaj)

on alternative Education Policy in this so called modern development age

The world Council of Arya Samaj i.e. Saravadeshik Arya Pratinidhi Sabha New Delhi is organising an International Gurukul Conference at Haridwar, Uttarakhand State of India on 6th, 7th and 8th of July 2018 on alternative Education Policy to be introduced in India and its essentiality in the world. Arya Samaj and its apex body is a non-profitable, socio-spiritual and educational organisation working in India and abroad for last 140 years. This organisation has estabilished several Gurukuls in India and abroad on the line of oldest, logically best and having scientific tempor as pilot projects and working efficiently. Gurukul Sammelan will be a milestone in framing the Education policy in combination with Science and technology of this modern age. Saravadeshik Arya Pratinidhi Sabha New Delhi, The world Council of Arya Samaj is holding a Mahasammelan Arsh Gurukul system and its applicability at Haridwar Uttarakhand and by the by on alternative Education Policy in this so called modern development age.

Hence you being a committed worker of Arya Samaj and one of the Vedic scholar in this feild will be a resource person for framing this policy and will also be able to suggest more valuble points which are to be incorporated in draft policy. Hence we are glad to invite you and all the Arya Samaji workers for this historical conference.

इतिहास की एक शानदार प्रदर्शनी भी लगाई जायेगी जिससे आम जनता गुरुकुलों के स्वर्णिम इतिहास की जानकारी प्राप्त कर सकें। इन सभी विषयों पर विचार करके प्रभावशाली प्रस्ताव को पारित करने की जरूरत है और आप सब आर्यजनों और बुद्धिजीवियों के बिना ये सम्भव नहीं हो पायेगा। अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन हम सब आर्यों का सम्मेलन है। सम्मेलन की सफलता आर्य समाज की सफलता कही जायेगी। आर्य समाज के इस ऐतिहासिक महत्त्वपूर्ण आयोजन में समस्त आर्यजनों, वैचारिक दृष्टि से चाहे वे किसी भी पक्ष के हों उन सभी महानुभावों से साथ ही आर्य समाज के समस्त पदाधिकारियों, आर्य प्रतिनिधि सभाओं, आर्य उपप्रतिनिधि सभाओं, समस्त गुरुकुलों के संचालकों, आर्य समाज से सम्बद्ध समस्त संस्थाओं तथा समस्त शिक्षण संस्थाओं, आर्य नेताओं एवं भारतीय संस्कृति के पुनरूत्थान में सक्रिय भूमिका निभाने वाले समस्त महानुभावों से निवेदन है कि वे हरिद्वार में 6 से 8 जुलाई, 2018 को आयोजित होने वाले अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन में भारी संख्या में स्वयं पधारें तथा अपने परिचितों, पारिवारिक सदस्यों को भी साथ लायें साथ ही गुरुकुल महासम्मेलन को सफल बनाने के लिए तन–मन–धन से सहयोग प्रदान करने की कृपा करें।

निवेदक

स्वामी आर्यवेश	पं. माया प्रकाश त्यागी	स्वामी यतीश्वरानन्द	प्रो. विद्वलराव आर्य
सभा प्रधान	कोषाध्यक्ष	स्वागताध्यक्ष गुरुकुल सम्मेलन	सभा मंत्री

सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा

3/5 आसफ अली रोड, नई दिल्ली–110002

दूरभाष : 011–23274771, 23260985, 9013783101, 9849560691, 9354840454, 8218863689

Date:3-06-201

अंतर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन

भारतीय आर्ष शिक्षा प्रणाली से हो
भारत का पुनरुत्थान

ఆర్య సమాజ చరిత్రలో తొలిసారి

అంతర్జాతీయ గురుకుల మహా సమ్మేళనము

2018 జూలై 6, 7, 8 తేదీలలో

వేదిక : కాంగ్డీ గురుకులము - హరిద్వార్

(విద్యాలయ విభాగ ప్రాంగణము)

ఆర్య మహాశయులారా !

సమస్త విశ్వ ఆర్య సమాజాల సర్వోన్నత సంఘము సార్వదేశిక ఆర్య ప్రతినిధి సభ ఆధ్వర్యమున అంతర్జాతీయ గురుకులాల మహా సమ్మేళనము 2018 జూలై 6, 7, 8 తేదీలలో కాంగ్డీ గురుకులము హరిద్వార్ (ఉత్తరాఖండ్) ప్రాంగణములో నిర్వహింపబడుచున్నది. సమస్త గురుకులాల - అంతర్జాతీయ మహా సమ్మేళన నిర్వహణ, ఆర్య సమాజ చరిత్రలోనే మొదటిది. తామెల్లరు అధికాధిక సంఖ్యలో హరిద్వార్ చేరుకొని ఈ మహాసమ్మేళనము యొక్క చారిత్రక కార్యక్రమాలలో మీరు సాక్షులుగా పాల్గొంటారని ప్రార్థిస్తున్నాము.

సమ్మేళన కార్యక్రమాల ముఖ్య ఆకర్షణలు

1. దేశ-విదేశాల గురుకులాలలో విద్యను అభ్యసించే విద్యార్థినీ - విద్యార్థుల ఆగమనము.
2. విద్యార్థినీ-విద్యార్థులచే ఆకర్షణీయ-అద్భుత కార్యక్రమాల ప్రదర్శన.
3. సందేశాలు, ఉపదేశాలు, ఉపన్యాసాలు - పాల్గొను మహానుభావులు :- సుప్రసిద్ధ ఆర్య సన్యాసులు, వైదిక విద్వాంసులు, ఆచార్యులు, మహిళా - ఆచార్యులు, ఆర్య సమాజ నాయకులు మరియు రాజకీయనాయకులు.
4. సస్వర వేదపఠనము, కంఠస్థ వేద-వేదాంగాలు, అష్టాధ్యాటి తదితర అంశాల ప్రస్తుతీకరణ.
5. ప్రతిభా పాటవాలతో కూడిన - సంస్కృత సంభాషణ, నాటిక తదితర అంశాల ప్రదర్శన.
6. గురుకులాల చరిత్ర - గొప్ప ప్రదర్శన
7. ఆర్ష విద్యా విధానాన్ని వైకల్పిక విద్యా విధానంగా ప్రకటించాలనే - ప్రస్తావన.
8. అన్ని గురుకులాలలో ఒకే విధమైన పాఠ్యక్రమము మరియు బోధనా పద్ధతులను అను సరించాలనే యోచన.
9. ఆర్ష విద్యా విధానాన్ని మరింత ప్రభావవంతముగా మలిచేందుకు ప్రణాళికను రూపొందించుట.

ఈ సమ్మేళనాన్ని జయప్రదంగాంచేందుకు తామెల్లరూ
అధికాధిక సంఖ్యలో పాల్గొనాలనీ,
తమ తన-మనో ధనంబుల చేత సహకరించాలనీ ప్రార్థిస్తున్నాము.

నిర్వాహకులు

సార్వదేశిక ఆర్య ప్రతినిధి సభ

"మహర్షి దయానంద భవనము"
3/5 ఆసఫ్ అలీ రోడ్డు, క్రొత్త ఢిల్లీ - 110002.
Phone: 011-23274771, 23280985, E: mail: sarvadeshikarya@gmail.com, sarvadeshik@yahoo.co.in

Dateof Publication 2nd & 17th of every Month, Date of posting 3rd and 18th of every month
आर्य जीवन 3-06-2018 Registered-Reg. No. HD/783/2018-20 RNI No. 52990/93

ఆర్య జీవన్
హిందీ-తెలుగు ద్విభాషా పక్ష పత్రిక
Editor: Vithal Rao, M.Sc. LL.B., Sahityaratna
Arya Prathinidhi Sabha AP-Telangana, Sultan Bazar, Hyderabad-95.
Phone No. 040-24753827, 66758707, Fax : 040-24557946
Request to donate Rs. 250/- సంపాదకులు -విఠల్ రావు, మంత్రి సభ

To,

हरिद्वार चलो! चलो हरिद्वार!! हरिद्वार चलो!!!

देश—विदेश के समस्त आर्यजनों से अपील

भारी संख्या में गुरुकुलों के इस महाकुम्भ में पहुँचें

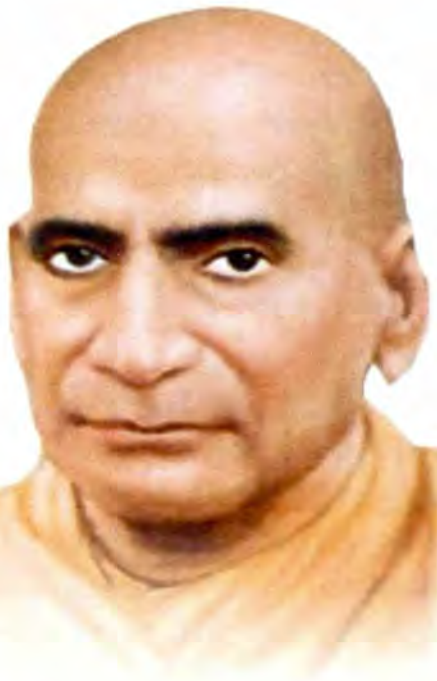

यत्र विश्वम् भवत्येकनीडम्।

अन्तर्राष्ट्रीय गुरुकुल महासम्मेलन
गुरुकुल कांगड़ी, हरिद्वार

शुक्रवार, शनिवार एवं रविवार 6, 7, 8 जुलाई, 2018

निवेदक

सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा

THE VIEWS & THE NEWS PUBLISHED IN THIS ISSUE MAY NOT NECESSARILY BE AGREEABLE TO THE EDITOR
Editor : Vithal Rao Arya ● Email : acharyavithal@gmail.com, Mobile : 09849560691

శ్రీ విఠల్‌రావు మంత్రి సభ, ... సుల్తాన్‌బజార్, హైదరాబాద్-95. Ph: 040-24753827, Email : acharyavithal@gmail.com
संपादक : श्री विट्ठलराव मंत्री सभा ने सभा की ओर से समता पॉवर प्रिन्टर्स में मुद्रित करवा कर प्रकाशित किया ।
प्रकाशक: आर्य प्रतिनिधि सभा आं.प्र.-तेलंगाना, सुल्तान बाज़ार, हैदराबाद तेलंगाना-95.